

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ДАВЛАТЛАРИ
ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОИЙ
ГЕОГРАФИЯСИ

Ўқув қўлланма

Тошкент – 2003

Мазкур ўқув қўлланмада Марказий Осиё давлатларининг табиий шароити ва бойликлари, аҳолиси ва меҳнат ресурслари, саноати, қишлоқ хўжалиги, транспорти, ташқи иқтисодий алоқалари географик жиҳатдан ўрганилган. Ҳар бир боб бўлимлар, режани тузиш, умумий тушунча ва таърифларни ёритишдан бошланиб мустақил ишлаш учун саволларни қайд этиш билан тугайди.

Ўқув қўлланма география ва минтақивий иқтисодиёт йўналишидаги талаба, магистр ҳамда аспирантларга мўлжалланган.

Муаллиф:

к.ўқ. **БОЛТАЕВ М.Ж.**

Масъул муҳаррир:

доц. **МАҲАМАДАЛИЕВ Р.Й.**

Тақризчилар:

доц. **АБДАЛОВА З.Т.** (ТМИ)

доц. **НАЗАРОВ М.И.** (ЎзМУ)

К И Р И Ш

Амударё. Сирдарё, Зарафшон ва Мурғоб дарёлари водийларида бизнинг асримизгача бир қанча қадимги буюк давлатлар бўлган. (Бақтрия, Маргиёна, Хоразм, Сўғдиёна ва Ҷошқалар). XVI аср бошларигача марказий Осиёдан Европа ва Осиёни туташтириб турувчи Буюк Ипак Йўли ўтган эди. Кейинчалик денгиз йўлларининг очилиши билан Марказий Осиёдан ўтган Буюк Ипак Йўли инқирозга юз тутди. Бу эса ўз навбатида Марказий Осиё давлатларини ташқи бозордан узиб қўйди. XIX-аср ўрталарига келиб Марказий Осиёнинг бой табиий ресурслари чет эл капиталистларини ўзига жалб қилди. Натижада Марказий Осиёни Россия ўз таркибига қўшиб олди ва ўзининг хом ашё базасига айлантирди. Хом ашёни олиб кетиш мақсадида Закаспий, Тошкент-Оренбург темир йўллари қурилди. Марказий Осиёдан асосан пахта толаси, қора қўл ва пилла олиб кетилар эди.

Октябр инқилоби натижасида 1918 йили Марказий Осиёда Туркистон Автоном Республикаси ташкил топди. 1924-25 йиллардаги миллий бўлинишлар натижасида Ўзбекистон, Туркمانистон иттифоқдош республикалари, Тожикистон, Қирғизистон автоном республикалари ташкил этилди. Тожикистон 1929 йил Қирғизистон ва Қозоғистон эса 1936 йили иттифоқдош республика мақомини олди ва собиқ иттифоқ таркибига киритилди. Қорақалпоғистон Республикаси 1936 йилгача Россия таркибида бўлган эди. 1936 йилдан бошлаб Ўзбекистон таркибига қўшилди. 1991 йил собиқ иттифоқнинг парчаланиши натижасида бу республикалар мустақил суверенитет республикаларга ажралиб кетди.

Марказий Осиё Республикаларига Қозоғистон ва Ўрта Осиё республикаларидан-Туркменистон, Ўзбекистон, Тожикистон ҳамда Қирғизистон республикалари киради. Уларнинг ҳудуди 3994,4 минг км.кв. (МДҲнинг 18 фоизи), аҳолиси 55,6 млн. киши (МДҲнинг 20 фоиз аҳолиси) ни ташкил этади.

І-БОБ. МАРКАЗИЙ ОСИЁ ДАВЛАТЛАРИГА ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИК ТАЪРИФ

- Режа:** 1. Табиий шароити ва бойликлари.
2. Аҳолиси ва уларнинг жойлашуви.
3. Хужалиги.

ТАБИЙ ШАРОИТИ ВА БОЙЛИКЛАРИ

Марказий Осиё давлатлари ҳудуди табиати ниҳоятда хилма-хил бўлиб текислик, тоғлик, чўл ва чала чўл ландшафтларидан иборат. Минтақада Помир, Олой, Тянь-Шан каби тизмалар жойлашган. Бу тоғларда МДХ давлатларининг Исмоил Сомониий, Ғалаба, Хонтангри каби баландлиги 7000 м дан ортадиган чўққилари кўп. Шунингдек Марказий Осиёда паст текисликлар ва ботиқлар ҳам кўпдир. Марказий Осиёнинг энг паст чўкмаси Қорағиё (Ботир) бўлиб, у денгиз сатҳидан –132 м пастда жойлашган.

Тоғликларда катта музликлар ҳам учрайди. Айниқса Федченко ва Инельчек музликлари алоҳида аҳамиятга эга. Тоғлардаги музликлардан кўплаб дарёлар бошланади.

Минтақанинг тоғли ва тоғ олди зоналари ўзининг сейсмик активлиги билан ажралиб туради (Андижон zilzilаси 1902 й, Ашхобод-1948, Тошкент 1968 ва бошқалар).

Марказий Осиёнинг ғарбий қисмида ва шимолида Каспий бўйи ва Турон паст текислиги жойлашган бўлиб, унинг катта қисми Қорақум ва Қизилқум чўллари билан банд. Минтақа иқлими кескин континентал, совуқсиз кунлар 200-240 кунга тўғри келади. Вегетация даврининг узоклиги ҳамда ҳаво температурасининг юқорилиги жанубда ингичка толали пахта, шимолда эса эрта пишар пахта етиштиришга имкон беради. Пахтачилик Марказий Осиё халқларининг қадимги деҳқончиликларидан ҳисобланади.

Ёғин миқдори чўлларда 50 мм дан тоғ олдида 300-400 мм га етади. Айрим жойларда эса 700-800 мм ни ташкил этади. Минтақа дарёлари асосан кам сувли бўлиб, берк ҳавзага киряди. Суғоришда ишлатиладиган дарёлари Амударё, Сирдарё, Тажан, Мурғоб, Чўй ва бошқалардир. Суғориладиган ерлар шу дарёлар водийлари ҳисобланади. Ўлканинг катта текислик

қисмида оқар сувлар етишмайди. Шу билан бирга минтақа гидрознергетика ресурсларига бой. МДХ давлатлари орасида гидрознергетика ресурслари буйича Россиядан сунг иккинчи ўринда туради. Айниқса Тожикистон ва Қирғизистон Республикалари етакчи ўринда туради.

Марказий Осиё тоғлари ва текисликларининг геологик тусипиши анча мураккаб бўлиб, бу ерларда кўплаб рудали ва рудасиз фойдали қазилмалар бор. Нефт конлари асосан Каспийбўйи паст текислигида, Фарғона, Сурхондарё, Қашқадарё водийларида, Тожикистоннинг тоғ оралиғи ботиқларида кўплаб топилган. Асосий конлари Туркменистоннинг ғарбий қисмида (Челекен, Қумдоғ, Окарем), Қозоғистонда (Жетибой, Янги Узен, Узен), Ўзбекистонда (Қоровулбозор, Кўкдумалоқ) жойлашган. Қирғизистон ва Тожикистон республикаларидаги нефть конлари захиралари нисбатан кам. Газ конлари Туркменистонда, Ўзбекистонда ва Қозоғистонда кўп. Туркменистоннинг деярли барча вилоятларида (Тошовуздан ташқари) газ конлари топилган. Қозоғистонда кўпроқ Каспий бўйида, Ўзбекистонда Бухоро ва Қашқадарё вилоятлари худудида йирик газ конлари жойлашган. Туркменистон газ қазиб чиқариш бўйича МДХ давлатлари орасида Россиядан кейин иккинчи ўринда туради.

Кўмир Қозоғистон, Ўзбекистон, Қирғизистон Республикалари худудларида топилган. Айниқса Қозоғистондаги Қарағанда, Экибастуз, Тўрғай кўмир ҳавзалари энг йириклиги билан ажралиб туради. Ўзбекистон худудидаги Ангрен кўмир кони, Қирғизистондаги Тошкўмир, Кўк ёнғоқ конлари ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

Бундан ташқари минтақа худудида рангли металллар ҳам кўплаб топилган. Қозоғистон рангли металл рудалари бўйича алоҳида ўринда туради. Йирик мис конлари Жезқазған, Қўнғирот, Бўзшакал ва бошқалардир. Полиметалл рудалари Олтойда, Кустанайда алюминий хом ашёлари топилган.

Ўзбекистонда мис конлари Олмаликда, олтин конлари Қизилқумда, вольфрам, молибден Олмаликда топилган. Симоб, сурма қазиб чиқариш бўйича Қирғизистон олдинги ўринларда туради.

Қора металллар Марказий Осиёда асосан Қозоғистоннинг шимоли-ғарбида Муғожар тоғларида топилган. Қозоғистон те-

мир рудаси бўйича МДХ давлатлари орасида Россия ва Украинадан кейин учинчи ўринда туради.

Минтақа кимёвий хом ашёларга ҳам бой. Қозоғистоннинг Жамбул ва Қоратовида, Ўзбекистонда -Қизилқумда йирик фосфорит конлари топилган. Туркменистон ва Қозоғистоннинг Каспий бўйи паст текисликларида, Орол бўйида йирик минерал тузлари конлари топилган.

Марказий Осиё давлатлари рекреацион ресурсларга бойлиги билан ҳам ажралиб туради. Бу ерда кўплаб қадимги архитектура ёдгорликлари сақланиб қолган. Булар ўз навбатида сайёҳлик ишларини ривожлантиришни талаб этади. Ҳозирги пайтда тоғ ёнбағирларида, дарё, кўл ва денгиз бўйларида кўплаб дам олиш масканлари ишлаб турибди.

АҲОЛИСИ

Марказий Осиё давлатларида 56 млн.дан ортиқ аҳоли истиқомат қилади (МДХ аҳолисининг 20 фоиз). Аҳоли зичлиги ўртача 1 км²га 14,0 кишини ташкил этади. Аҳолининг зичлиги ҳудудлар бўйича жуда хилма-хил бўлиб, чўл ва тоғли минтақаларда 1 км²га икки кишидан, дарё водийларида 300-400 кишига тўғри келади. Бу кўрсаткич мамлакатлар бўйича ҳам бир-биридан фарқ қилади: Ўзбекистонда 1 км²га 56 киши, Тожикистонда 43,3 киши, Қирғизистонда 23,6 киши бўлгани ҳолда Туркменистонда 9,2 киши, Қозоғистонда эса 5,6 киши тўғри келади.

Марказий Осиёдаги аҳоли энг зич яшайдиган вилоят Андижон бўлиб, бу ерда 1 км²га 516 кишидан тўғри келади. Марказий Осиё аҳолиси тоғ олди, тоғ оралиғи ботиқларида водий типига жойлашган бўлса, текисликларда лентасимон жойлашган (асосан аҳоли манзилгоҳлари дарё бўйларида ва алоқа йўллари бўйлаб чўзилган), тоғли ва чўл районларида (минтақаларда) эса нуқтасимон жойлашганлиги билан ажралиб туради. Тоғли районларга айниқса қишда бориш қийин бўлади.

Минтақада 120 дан ортиқ миллат вакиллари истиқомат қилишади. Булардан кўпчилики туб жой (маҳаллий) миллатлар: ўзбеклар, қозоқлар, тожиклар, туркманлар, қирғизлар ва қорақалпоқлар ташкил этади. Улар жами аҳолининг 80 фоизидан ортади. Бундан ташқари бошқа миллатлар-руслар, украинлар, еврейлар, татарлар, уйғурлар, корейслар, дунганлар ва бошқалар яшайди.

Марказий Осиё аҳолиси тез суръатлар билан ортиб бормоқда. Минтақадаги табиий ўсиш МДХга аъзо давлатлардан анча юқори. Айниқса Ўзбекистон ва Тожикистонда табиий ўсиш кўпчиликини ташкил этади.

Ўзбекистонда туғилиш ҳар минг киши ҳисобига 26 та, ўлим эса 6 тага, Тожикистонда 25 ва 6 тага тўғри келади. Табиий ўсиши энг пастки эса Қозоғистон Республикаси бўлиб, туғилиш 15, ўлим эса 10 кишига тўғри келади. Туркменистон ва Қирғизистонда эса деярли бир хил туғилиш 22, ўлим эса 7 кишини ташкил этади.

Марказий Осиё давлатларида урбанизация даражаси МДХ давлатларига нисбатан паст бўлиб, жами аҳолисининг 43 фоизи шаҳарларда яшайди. Минтақадаги энг урбанизациялашган давлат Қозоғистондир. Бу ерда жами аҳолисининг 56 фоизи шаҳарларда яшайди. Бу кўрсаткич Туркменистонда 45 фоизни, Ўзбекистонда 39 фоизни, Қирғизистонда 38 фоизни ташкил этгани ҳолда Тожикистонда эса 33 фоизга тўғри келади.

Марказий Осиёдаги кўп шаҳарлар асосан аҳолиси 50 минг кишигача бўлган шаҳарлар ҳисобланади. Энг йирик шаҳарлари Тошкент, Алма-Ата, Бишкек, Душанбе, Ашгабат, Қарағанда, Наманган, Самарқанд, Чимкент, Андижон, Хўжанд, Бухоро ва бошқалардир. Шаҳарлар аҳолиси асосан миграция ҳисобига, яъни қишлоқлардан шаҳарларга кўчиб келиши ҳисобига ортиб бормоқда. Бундан ташқари янги ерларнинг ўзлаштирилиши натижасида, табиий ресурслар топилиб ишга туширилиши натижасида ҳам (Янгиер, Мойлисой, Феруза ва ҳоказо) янги шаҳарлар барпо этилган.

Минтақада шаҳарлар агломерациялари ҳам ташкил топган. Энг йирик агломерацияларга Тошкент, Душанбе, Бишкек, Қарағанда, Фарғона-Марғилон ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Сўнгги йилларда Қарағанда агломерацияси тез ривожланиб бормоқда.

Марказий Осиё давлатлари меҳнат ресурслари билан етарли таъминланган. Айниқса бу кўрсаткич Ўзбекистон ва Тожикистонда юқори ҳисобланади. Минтақа аҳолисининг бандлик даражаси бир-бирига ўхшаш. Деярли барча республикаларда аҳолисининг ярмига яқини қишлоқ хўжалигида

(Қозоғистондан ташқари), 20 фоиздан ортиқроғи саноатда, 33 фоизи эса хизмат кўрсатиш соҳаларида банддир.

ХУЖАЛИГИ

Марказий Осиё давлатлари халқ хўжалиги оғир саноат, озиқ-овқат ва енгил саноат билан биргаликда ривожланган қишлоқ хўжалиги мажмуасидан иборат.

Минтақа МДХ давлатлари орасида хом ашё етиштиришга ихтисослашганлиги билан ажралиб туради. 80-йилларнинг бошларида собиқ Иттифоқнинг 5 фоиз саноат маҳсулотини, 16 фоиз қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етказиб берилган.

Ҳозирги кунда ҳам МДХ давлатларида етиштирилаётган пахтанинг 95 фоизи Марказий Осиё давлатларига тўғри келади. Бундан ташқари бугдой, шולי, маккажўхори каби экинлар ҳам кўп етиштирилади. Шунингдек кўплаб миқдорда рангли металлар: сурма, мис (1998 йили Қозоғистонда 324,8 минг тонна ёки жаҳоннинг 5,6 фоиз миси қазиб чиқарилган. МДХда Россиядан кейин иккинчи ўрин), кўплаб миқдорда нефт, газ, кўмир қазиб чиқарилади.

1-жадвал

Айрим МДХ давлатларида нефт ва газ қазиб чиқариш

Давлатлар	Нефть млн.т.		Газ млрд.м ³	
	1990й	1995й	1990й	1995й
Қозоғистон	25,8	20,5	6,6	5,9
Россия	516	307	597	595
Туркменистон	5,7	4,7	81,8	32,3
Ўзбекистон	2,8	7,8	38	47,5
Украина	5,3	4	26,2	18,8
Жами	555,6	344	749,6	698,8
Ўзбекистон % ҳисобида	0,5	2,3	5,1	6,8

Жадвалдан кўришиб турибдики 1990 йилга нисбатан 1995 йилга келиб МДХ давлатларида нефт ва газ қазиб чиқариш нисбатан камайган. Россияда 1990 йили 516 млн т. нефт, 597 млрд м³ газ қазиб чиқарилган. Ўзбекистон Республикасида эса аксинча мустақиллик йилларида нефт ва газ қазиб чиқариш ортган. Масалан: 1990 йили 2,8 млн т. нефт, 38 млрд м³ газ қазиб чиқарилагн бўлса мустақилликка эришилгандан сўнг (1995). 7,8 млн т. нефт ва 47,5 млрд м³ газ қазиб

чиқарилганлигини жадвалдан кўришимиз мумкин. Бунинг асосий сабаби Бухоро ва Қашқадарё вилоятларида йирик нефт конлари топилиб ишга туширилганлигидир.

2-жадвал

МДХ давлатларидаги нефтни қайта ишлаш заводлари

Давлатлардаги заводлар	Қуввати борр.кун	Хом ашё	Манба	Ташиб келтириш	
Қозоғистон Чимкент Павлодр Атўрау	160,000 162,666 104,000	Нефт конденсат Нефт	Тюмень, Туркменистон Ўзбекистон Тюмен, Атўрау Қозоғистон	Трубапровод, темирйул Трубапровод Трубапровод	Ишлайди Ишлайди Ишлайди
Ўзбекистон Фарғона Бухоро	156,204 51,383	Нефт конденсат Конденсат	Фарғона Бухоро Бухоро	Трубапровод темирйул Трубапровод	Ишлайди Ишлайди
Туркменистон Чорджей Красноводск	120,493 88,000	Нефт конденсат Нефт	Тюмен-Чимкент. Бухоро орқали Озарбажон, Туркменистон	Трубапровод, темирйул Трубапровод ва танкер	Ишлайди Ишлайди
Қирғизистон Кант Орловка Киргаил/ КРС	7,500 1,500 10,000	Конденсат конденсат Нефт конденсат	Ўзбекистон ва Тюмен области Ўзбекистон Фарғона водийси ва Қирғизистон		Ишлайди Ишлайди Ишлайди

Манба: Ўзбекистон нефтни қайта ишлаш акционерлик компанияси маълумотлари. т (Т.2001).

Жадвалдан кўриниб турибдики Марказий Осиёдаги энг йирик нефтни қайта ишлаш заводлари Қозоғистоннинг Павлодар ва Чимкент, Ўзбекистоннинг Фарғона заводларидир. Бу заводларда бир кунда 156,204 баррелдан 162,666 баррелгача нефт қайта ишланади. Тозаланган нефт маҳсулотлари истеъмолчиларга темир йул ва қувур транспортлари орқали етказилиб берилади. Бир қисми эса ҳорижий мамлакатларга экспорт қилинади. Энг кичик нефтни қайта ишлаш заводлари Қирғизистонда жойлашган бўлиб 1,500 баррелдан 10,000 баррелгача нефт қайта ишланади.

Қумир қазиб чиқариш бўйича Қозоғистон Россия ва Украинадан кейин учинчи ўринда туради (Россияда 232 млн.т, Украинада 77 млн.т, Қозоғистонда эса 70 млн.т).

Олтин қазиб чиқариш бўйича Ўзбекистон МДХ давлатлари орасида Россиядан кейин 2-уринда, дунёда эса 8-уринда туради (Дунёда энг кўп ЖАРда 620 т атрофида, Россияда 150 т, Ўзбекистонда 75 т).

Марказий Осиё давлатлари орасида Қозоғистон Республикаси иқтисодиётининг ривожланганлиги билан ажралиб туради. Миллий даромад аҳоли жон бошига ҳисоблаганда бошқа давлатларга нисбатан анча юқори 1999 йилда Қозоғистонда 4790\$, (Ўзбекистонда 2230\$, Тожикистонда 350\$). Марказий Осиёда энг урбанизация даражаси юқори давлат ҳам Қозоғистон бўлиб, аҳолисининг 56 %и шаҳарларда истиқомат қилади.

Марказий Осиё давлатлари орасида Тожикистон Республикаси хўжалигининг кам ривожланганлиги билан ажралиб туради. Республика ҳудудининг катта қисми тоғлардан иборат бўлганлиги сабабли, ҳамда мамлакатдаги носоғлом вазиятлар ҳозирги кунда иқтисодиётнинг ривожланишига салбий таъсир этмоқда. Умуман олганда бу кўрсаткичлар Тожикистон Республикасида нисбатан паст.

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ

Минтақа халқ хўжалигини ривожлантиришда қишлоқ хўжалиги муҳим аҳамиятга эгадир. Бу ерда етакчи тармоқлар деҳқончиликда-пахтачилик, дончилик, боғдорчилик, узумчилик, сабзавот ва полиз экинлари етиштириш бўлса, чорвачиликда - қўйчилик, қорамолчилик, туячилик, йилқичилик, паррандачилик яхши ривожланган. Кейинги пайтларда балиқчилик, асаларичилик ва даррандачилик ҳам ривожланиб бормоқда.

Марказий Осиё давлатларида вегетация давридаги температуралар йиғиндиси бутун минтақада бугдой, маккажўхори етиштиришга, жанубий минтақаларда эса қанд лавлаги, тамаки, пахта, шоли, узум етиштиришга имкон беради. Қозоғистоннинг шимолий қисмида иқлим ва тупроқ анча яхши бўлиб, у ерда суғормасдан деҳқончилик қилинса, марказий қисмлари эса чўллاردан иборат бўлганлиги сабабли чорвачиликда фойдаланиш имконини беради. Минтақанинг жанубий қисмларида суғориб деҳқончилик қилинади. Қишлоқ хўжалигида айрим регионал фарқлар ҳам бўлиб, булар натижасида Ўзбекистон пахтачилик ва дон етиштиришга, Қозоғистон дон ва чорвачиликка, Туркменистон пахта ва чорвачиликка, Тожикистон пахта ва

боғдорчиликка, Қирғизистон эса майин жунли қўйчиликка ихтисослашган.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Осиёнинг асосий пахтасини етказиб беради, Тожикистон ингичка толали пахтанинг 50 фоизини беради. Пахта билан алмашлаб беда, маккажухори экилади.

Баҳорикор ерларда буғдой, арпа етиштирилади, булар ҳатто баланд тоғларда ҳам экилади. Шунингдек, Марказий Осиё давлатларида қорақўл териси (Қозоғистон, Ўзбекистон, Туркменистон) ва пилла (Ўзбекистон, Тожикистон) етиштириш ҳам яхши йўлга қўйилган.

3-Жадвал

Марказий Осиё давлатларида асосий қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш

Мамлакатлар	Дон етиштириш (млн. тонна ҳисобида)		Картошка (млн. тонна ҳисобида)		Гўшт, минг тонна		Сут, минг тонна	
	1990	1995	1990	1995	1990	1995	1990	1995
Қозоғистон	28,5	9,5	2,3	1,7	1560	876	5642	4384
Қирғизистон	1,5	1,0	0,4	0,4	254	177	1185	864
Ўзбекистон	1,9	3,2	0,34	0,5	484	519	3034	3686
Тожикистон	0,3	0,2	0,2	0,1	108	56	575	449
Туркменистон	0,4	1,0	0,1	0,01	104	82	436	666

Жадвал "Экономика Ўзбекистана и стран СНГ" (сравнительный обзор) маълумотлари асосида тузилди.

Жадвал маълумотларининг таҳлили шуни кўрсатадики, 1990-1995 йиллар мобайнида Ўзбекистонда дон етиштириш ҳажми 168 фоизни ташкил этган бўлса, қўшни республикаларда ушбу кўрсаткич кескин камайганлигини кўришимиз мумкин. Жумладан, дон етиштиришга ихтисослашган Қозоғистон республикасида юқоридаги давр оралиғида ўсиш суръати 33,3 фоизга, Қирғизистон ва Тожикистонда 66,6 фоизга тушиб қолган. Туркменистонда эса аксинча, бироз ўсиш кўзга ташланади. Шунингдек, марказий Осиё республикаларида картошка ва гўшт етиштиришда ҳам камайиш кузатилади. Сут етиштиришда эса Ўзбекистон ва Туркменистон республикасида бироз ортанлигини кўриш мумкин.

ТРАНСПОРТ

Транспорт моддий ишлаб чиқаришнинг энг муҳим соҳаларидан биридир. Унинг вазифаси ишлаб чиқариш воситалари ва одамларни ташиш ҳамда тайёр маҳсулотни истеъмолчиларга етказиб беришдир. Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини ошириш бутун транспортнинг ва унинг айрим қисмларини ривожланиш даражасига, транспорт воситаларидан оқилона фойдаланишга боғлиқдир.

Марказий Осиё давлатлари хўжалигини ривожлантиришда транспорт катта аҳамиятга эга. Айниқса, ҳудуди катта бўлган Қозоғистонда темир йўл транспорти яхши ривожланган. Деярли барча республикалар бир-бири билан темир йўллар орақли алоқа қилишади. Қўнғирот-Бейнев-Мақат темир йўлининг қурилиши катта аҳамиятга эга бўлди. Жами ташиладиган юкларнинг 80%и темир йўл транспортига тўғри келади. Янги қурилган Серахс-Машҳад темир йўли хорижий давлатлар билан алоқани яхшилашга имкон беради.

Мамлакатлар ичида юк ташишда автомобил транспорти катта аҳамиятга эгадир. Йирик автомобил магистралларидан: Тошкент-Чимкент-Жамбул-Бишкек-Алма-Ата, Катта Ўзбекистон тракти (Тошкент-Самарқанд-Термиз) ва Термиз-Душанбе автомобил йўллари дидир. Бишкек-Ўш автомобил йўли Шимолий Қирғизистонни Фарғона водийси билан боғлаган бўлса, Ўш-Хорог автомобил йўли Помир билан боғланган.

Кейинги пайтда Марказий Осиё ҳудудидан ўтказилаётган Шанхай-Амстердам (Осиё-Европа) автострадаси катта аҳамият касб этади.

Марказий Осиё давлатларида ҳаво транспорти ҳам яхши ривожланган. Барча пойтахт ва йирик шаҳарлар кўплаб хорижий мамлакатлар билан ҳаво йўллари орқали боғланган.

Ҳозирги кунга келиб қувур транспортининг аҳамияти ортиб бормоқда. Кўплаб нефт ва газ қувурлари тортилган. Масалан: Небитдоғ-Красноводск (Туркманбоши), Жарқоқ -Бухоро-Самарқанд-Тошкент, Муборак-Тошкент-Чимкент-Жамбул-Бишкек-Алма-Ата, Байрам-али-Ашгабат-Безмеин ва бошқалар.

Марказий Осиё давлатларида сув транспорти яхши ривожланмаган. Дарё транспорти асосан Амударё ва қисман Сирдарёда йўлга қўйилган. Шунингдек Қозоғистонда Иртиш да-

ресида кема қатнови йўлга қўйилган бўлиб, бу ердан Хитой, Қозоғистон, Россия давлатлари юк ташишда фойдаланишади.

Денгиз транспорти Каспий денгизида ривожланган. Айниқса Туркменистон ва Қозоғистон Республикалари Каспий денгизидан унумли фойдаланишмоқда. Марказий Осиё давлатларининг ташқи иқтисодий алоқаларида Каспий денгизи ўзига хос аҳамиятга эгадир.

Саволлар:

1. Марказий Осиё давлатлари географик ўрнининг ўзига хос хусусиятларини айтинг.
2. Минтақадаги қандай нефт-газ провинциялари жойлашган?
3. Аҳоли жойлашишининг қандай типларини биласиз?
4. Марказий Осиё давлатларида қайси транспорт тури устувороқ ривожланган?

II БОБ. ТУРКМАНИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ

УМУМИЙ ТАЪРИФИ

Режа:

1. Табиий шароити ва табиий бойликлари.
2. Аҳолиси, жинсий, миллий ва ёш таркиби.
3. Хўжалиги: саноати, қишлоқ хўжалиги ва транспорти.
4. Ички тафовутлари.

Туркменистон Марказий Осиё давлатларининг жанубий ғарбий қисмида, Каспий денгизи ва Амударё орасида жойлашган. Унинг майдони 488,1 минг км кв бўлиб Марказий Осиё давлатларининг 12,2 фоизини ташкил этади. МДХ давлатлари орасида худудига кура тўртинчи (Россия, Қозоғистон, Украинадан сўнг) ўринда туради. Марказий Осиёда эса иккинчи (Қозоғистондан кейин) ўринда туради. Аҳолиси 4,5 млн. киши. Пойтахти Ашхобод шаҳри. Аҳоли зичлиги 1 км²га 9,2 киши тўғри келади. (Марказий Осиё аҳолисининг 8,1 фоизи яшайди). Республика шимолда Қозоғистон Шимоли Шарқдан Ўзбекистон Жанубда Афғонистон ва Эрон билан чегарадош. Ғарбий қисмида Каспий денгизи жойлашган. Туркменистон МДХ давлатларининг энг чекка жанубий чегарасига эга(Чил-Духтарон).

Республика индустрал-аграр мамлакат бўлиб иқтисодиётининг асосини саноат ташкил этади. Халқаро меҳнат тақсимида нефт-газ қазиб чиқариш, ҳамда пахта етиштириш билан иштирок этади. Туркменистон четга кўпроқ нефт ва нефт маҳсулотлари, натрий-сульфат, электроэнергия, цемент хом ашёси, пахта ёғи, полиз экинлари, қорақўл териси экспорт қилади. Бундан ташқари Туркменистондан нефт саноати учун машина ва ускуналар ҳам четга сотилади.

ТАБИЙ ШАРОИТИ ВА БОЙЛИКЛАРИ

Туркменистоннинг табиий шароити ва ер усти тузилиши жуда хилма –хилдир. Бу ернинг рельефида паст текисликлар, чўкмалар, йирик чўллар, тоғ оралиғи ботиқлари, баландлиги 3 минг метрга етадиган тоғлар учрайди. Худудининг 80 фоизини

Қорақум чўллари эгаллаган бўлиб, Чўл шимолдан жанубга 450 км га Ғарбдан шарққа эса 880 км масофага чўзилган. Тоғли минтақалар эса Республиканинг жанубий ва жанубий шарқий қисмларида жойлашган бўлиб, 8 фоизга яқин худудини эгаллайди, (Туркман- Хуросон тоғ системаси).

Тоғ оралиги ботиклари, тоғ олди, дарё водийлари, воҳалар эса республика худудининг 12 фоизини ташкил этади. Бундан кўришиб турибдики республиканинг катта худуди текисликлардан иборат бўлиб, шарқдан ғарбга(Каспий бўйи) томон пасайиб боради. Текисликнинг катта қисми денгиз сатҳидан 0-200 метргача бўлиб, Каспий бўйи паст текислиги ва Сарикқамиш кўли денгиз сатҳидан пастда жойлашган. Энг паст нуқтаси Оқжаксой бўлиб-81 м ни ташкил этади.

Республиканинг иқлими континентал қуруқ иқлимдир. Қиши илиқ, ёзи иссиқ ва қуруқ бўлади. Иқлимнинг иссиқлиги субтропик экинлар етиштириш имконини беради. Ёгин микдорининг камлиги тоғларда кам қор тушишига олиб келади. Шу сабабли дарёлари кичик ва кам сувлидир. Туркменистон худудининг 80 фоизда доимий оқар сувлар йўқ. Дарёлар асосан жанубий ва шарқий районлардагина мавжуд. Энг йирик дарёси Амударё бўлиб, у республиканинг шарқий қисмидан оқиб ўтади. Кичик дарёлардан Мурғоб, Тажан, Атрек ва бошқалар бор. Мурғоб ва Тажан дарёлари суви тўлиғича суғоришга сарф бўлади. Атрек дарёси эса ўз сувини Каспий денгизига қуяди. Яйлов чорвачилигида ер ости сувлари катта аҳамиятга эга. Кўллارининг аксарияти шўр кўллардир.

Республика иқтисодиёти ривожланишига Қора қум канали катта таъсир кўрсатган.

Туркменистон республикасининг минерал хом-ашёларга бойлиги хўжалигини комплекс ривожлантиришга имкон беради. Республика худудидан табиий газ, нефт, озокерит, охактош, гипс, гранит, миробилит (глаубер тузи), гишт ва цемент хом ашёлари каби турли фойдали қазилмалар топилган.

Республика айниқса ёқилғи энергетика ресурсларига бой. Мамлакат газ қазиб чиқариш бўйича МДХ давлатлари орасида иккинчи ўринда туради (Россиядан кейин). Республикада еттига нефт-газ минтақаси ажратилади: Ғарбий Туркменистон, Марказий Қорақум, Беурде Хива, Чоржўй, Орқаунгуз, Мурғоб, Бадхиз-Қорабел.

Ғарбий Туркменистон нефт-газ минтақаси-Ғарбий Туркменистон паст текислигида жойлашган Йирик нефт-газ конлари Челекен, Қотуртепа, Небитдоғ, Қумдоғ, Қизил-қум, Эрдекли, Окарем, Кеймир ва бошқалар.

Марказий - Қорақум газ минтақасида - Дарвоза, Зеагли, Коюн, Мидар каби газ конлари жойлашган. Бу минтақада газ қазиб олиш таннархи қиммат булганлиги сабабли тўлиқ фойдаланилмайди.

Беурда-Хива газ минтақасида учта район ажратилади: Ноип, Ғиштли, Беурда. Энг йирик газ конлари Ачак, Наип, Ғиштли, Шимолий ва Жанубий Наип ва бошқалар.

Чоржой газ минтақасидаги энг асосий газ конлари Гугуртли, Шимолий Гугуртли, Сакар, Сомонтөпа, Фароб, Наразим кабиларидир.

Мурғоб газ минтақасида эса Шатлиқ, Даулетобод, Донмез, Байрамали, Келиф, Шаропли, Теджен, Сейрөб ва бошқалар

Бадхиз-Қорабел газ минтақасида Қарабел, Ислим, Карағон каби газ конлари топилган.

Бундан ташқари республика ҳудудида кўмир конлари ҳам топилган. Улардан асосийлари Туарқир кўнғир кўмир, Ягмон ва Кўхитанг тошкўмир конлари бўлиб, маҳсулотнинг таннархи қиммат булганлиги сабабли кўмир қазиб олинмайди.

Республикада темир рудалари кам, фақатгина Кўхитанг тоғларида рух ва кўрғошин конлари топилган. Шунингдек Ғарбий Копетдоғда ҳам рангли металллар топилган, лекин буларнинг саноатда аҳамияти кам.

Туркменистон республикаси кимёвий хом ашёларга бой. Бу ерда олтингургурт, йод, бром, озокерит, ош тузи, калий тузи, сульфат, натрий, магний тузларининг йирик заҳиралари мавжуд.

Ҳозирги кунда мамлакатнинг йирик Олтингургурт кони Гоурдоғ ҳисобланади. Гоурдоғ олтингургурти Чоржўй суперфосфат заводининг асосий хом ашёси ҳисобланади.

Челекен ярим ороли ва Небитдоғда йирик йодобром сувлари топилган. Улар асосида Челекен ва Небитдоғ йодобром заводлари ишга туширилган.

Республиканинг Қора-бўғоз-кол қўлтиғи йирик минерал тузлар маркази ҳисобланади. Бу ердан кўплаб миқдорда минерал тузлар қазиб олинади.

Туркменистон қурилиш хом ашёларига бой. Йирик цемент хом ашёлари Бахардин, Катта Болхан, Безмеинда жойлашган. (Безмеин цемент заводи). Шунингдек минтақада кўплаб кварцли қумлар тарқалган. Булар ойна саноатининг асосини ташкил этади.

Республика ер ресурсларига бой. Лекин сув ресурсларининг етишмаслиги улардан фойдаланишни қийинлаштиради. Ер фонди 49 млн.га атрофида бўлиб, шундан 6-7 млн гасида суғориб деҳқончилик қилиш мумкин. Ҳозирги кунда эса 1 млн га ер суғорилади холос.

Минтақа рельефи асосан текислик бўлганлиги сабабли саноат корхоналари қурилиши учун қийинчилик туғдирмайди. Чуллардан чорвачилиқда яйлов сифатида фойдаланилади

АҲОЛИСИ

Туркменистон кўп миллатли мамлакатлардан бири бўлиб, бу ерда 80 дан ортиқ миллат ва элатлар истиқомат қилишади. Жами аҳолиси 4,5 млн. киши. Аҳолисининг миллий таркибида туркманлар кўпчилиқни ташкил этади. Республика аҳолисининг 77 фоизини туркманлар, 6,7 фоиз руслар, 9,2 фоиз ўзбеклар, қozoқлар 2,0 фоиз, татарлар 1,1 фоиз, украинлар 1 фоиз бундан ташқари арманлар, озарбайжонлар, еврейлар ва бошқалардан иборат. Республика аҳолиси сони Марказий Осиё давлатларига хос бўлган табиий ўсиш ҳисобига ортиб бормоқда. (туғилиш 28, ўлим 9. Табиий ўсиш 19) Табиий ўсиш туркманлар ва ўзбекларда нисбатан юқори. Бошқа миллатларда - европа миллатига мансуб кишиларда эса табиий ўсиш деярли сезилмайди. Аҳолининг ёш таркибида 0-14 ёшдагилар 38 фоизни, 15-64 ёшдагилар 58 фоизни, 65 ёшдан юқоридагилар эса атиги 4 фоизни ташкил этади.

4-жадвал

Туркменистон аҳолисининг жинсий ва ёш таркиби

Аҳолининг еши	Жами (киши)	%	Эркаклар(киши)	%	Аёллар (киши)	%
0-14 ёш	1737422	38	887088	51	850384	48,9
15-64 ёш	2598641	58	1277176	49,1	1321465	50,9
65 ва ундан катта	182155	4	69383	38,1	112772	61,1
Жами	4518268	100	2233647	49,4	2284621	50,6

Жадвал маълумотлари таҳлили шуни кўрсатадики 0-14 ёшлилар орасида ўғил болалар кўпчилиги ташкил этади. 15-16 ёшлилар ўртасида эса аёллар эркакларга нисбатан бир фоиз кўпроқдир. Шунингдек бу нисбат республика жами аҳолиси орасида ҳам кузатилади.

Туркманлар республиканинг деярли барча ҳудудларида тарқалган бўлса, рус ва украинлар асосан йирик шаҳарларда ва саноат марказларида, ўзбеклар Чоржой ва Ташхөвүз вилоятларида, кавказ миллатлари эса кўпроқ ғарбий Туркменистонда - Каспий денгизи бўйида истиқомат қилишади. Республика мустақилликка эришгандан сўнг кўплаб европа миллатига мансуб кишилар кўчиб кетишди. Республика аҳолисининг деярли 45 фоизи шаҳарларда яшайди. Аҳоли пунктлари аҳолисининг сони 5 минг дан кўп бўлса ва аҳолини 2/3 қисми саноатда, хизмат кўрсатишда банд бўлса шаҳар деб аталади.

Асосий шаҳарлари Ашгабат, Туркман боши, Теджен, Мари, Чоржой, Ташхөвүз, Байрам-Али ва бошқалар. Шаҳар аҳолиси сони механик ўсиш ҳисобига (миграция) ортиб бормоқда. Энг урбанизациялашган минтақа Туркманбоши вилояти ҳисобланади. Бу ерда 80 фоиздан кўпроқ аҳоли шаҳарларда яшайди.

Шаҳар аҳолиси энг кам минтақа Шимолий Туркменистон бўлиб, бу ерда жами аҳолининг 30 фоизи шаҳарларда яшайди. Кейинги пайтларда саноатнинг ўсиши билан шаҳар аҳолиси сони ҳам ортиб бормоқда.

Аҳоли ҳудудлар бўйича жуда нотекис жойлашган. Уларнинг асосий қисми воҳаларда: Копетдоғ этакларида, Чоржой-Туркманбоши темир йўли бўйида ҳамда Мурғоб, Тажан водийсида, Амударёнинг ўрта ва қуйи қисмида яшашади.

ХУЖАЛИГИ

Туркменистон индустриал-аграр республика. Унинг халқ хўжалигида саноат етакчи ўринда туради. Республикада янги саноат тармоқлари - нефтни қайта ишлаш, газ, кимё, машина-созлик билан бир қаторда эски саноат тармоқлари нефть қазиб олиш, металлсозлик, пахта тозалаш ва бошқалар ривожланган.

Айниқса республикада ёқилғи-энергетика комплекси, энгил саноат, машинасозлик ва агросаноат комплекслари катта аҳамиятга эга.

Ёқилғи энергетика комплекси. Республиканинг ғарбий қисмларидан нефть қазиб олинади. Қазиб олинган нефт қувурлар орқали Туркманбошига (собиқ Красноводск) келтирилади. Келтирилган нефтнинг бир қисми денгиз йули орқали экспортга жўнатилса, бир қисми маҳаллий нефтни қайта ишлаш заводларида қайта ишланади.

Заводдан чиққан мазут ва йўлдош газ ИЭСларда ёқилғи сифатида ишлатилади. Нефть маҳсулотларининг яна бир қисми ҳам экспортга кетади.

Республиканинг шарқий қисмида Чоржой яқинидаги Сейдида 1980 йилларда қурилган нефтни қайта ишлаш заводи ишлаб турибди. (Собиқ Нефтезаводск).

Газ деярли барча вилоятлар ҳудудида бир неча ўнлаб конлардан қазиб олинади (Ташовуздан ташқари).

Газнинг асосий қисми Ўрта Осиё-Марказ магистрал газ қувурлари орқали экспорт қилинади. Бир қисми эса республика эҳтиёжи учун ишлатилади. (ИЭСларда) Мари шаҳрида газ асосида ишлайдиган МАРИЙ ГРЭСи қурилган. Бундан ташқари шаҳарда табиий газ асосида азотли ўғитлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Республикада нефть ва газ конлари асосида нефть газ-кимё энергия ишлаб чиқариш цикллари шаклланган.

Лекин нефть ва газнинг кўпчилиги экспортга жўнатилганлиги сабабли энергия ишлаб чиқариш циклининг бошланғич қисми яхши ривожланган. Бу ерда юқори технологияга эга бўлган пластмасса ишлаб чиқариш ва полимерлар кимёси нисбатан кам ривожланган.

Республикада кимёвий хом-ашёлар - миробилит, йод, бром, олтингургурт қазиб олиш, ҳамда суперфосфат заводи асосида тоғ-кимё энергия ишлаб-чиқариш цикли ташкил топган. Гоурдак олтингургурти Чоржой кимё комбинатига келтирилади ва бу ерда суперфосфат ва олтингургурт кислотаси ишлаб чиқарилади. Минтақадаги Қора-бўғозкўл ўзининг кимёвий хом ашёларга бойлиги билан ажралиб туради. Шунингдек республика иқтисодиётини ривожлантиришда Челекен ва Небитдоғ кимё корхоналари аҳамияти катта.

Туркменистон республикасида металлургия саноати (қора ва рангли) кам ривожланган. Машинасозлик саноати корхоналарида нефть саноати учун (Ашғободдаги нефть машинасозлиги, Марий машинасозлик заводи) ҳамда озиқ-овқат учун машина ва

дастгоҳлар ишлаб чиқарилади.

Бундан ташқари электротехника машинасозлиги (Ашгабад), маиший хизмат кўрсатиш машинасозлиги (газ плиталари ишлаб чиқариш), кемасозлик заводи (Чоржой) метални қайта ишлаш, ҳамда қишлоқ хўжалик техникаларига хизмат кўрсатиш корхоналари ишлаб турибди.

Республикада қурилиш материаллари саноати ҳам маҳаллий қурилиш хом ашёлари асосида ривожланиб бормоқда. Айниқса цемент хом ашёлари, гипс, оҳактош каби қурилиш хом ашёлари кўплаб топилган.

Мамлакатдаги йирик цемент хом-ашёлари Копетдоғ этакларида, катта Балхан ва Небитдоғда топилган.

Безмеин цемент хом ашёси асосида Марказий Осиёдаги йирик цемент заводи ишга туширилган.

Мамлакатнинг асосий қурилиш материаллари саноати марказлари Ашгабад, Безмеин, Мари, Чоржой, Туркманбоши, Небитдоғ ва бошқалардир.

Енгил саноат республика иқтисодиётида етакчи тармоқлардан биридир. Енгил саноатнинг 2/3 қисмини илгизлама маҳсулотлари ташкил этади. Республикада етиштириладиган пахтанинг деярли ҳаммаси пахта тозалаш заводларида қайта ишланади.

Республикада енгил саноат тармоқлари: - тўқимачилик, тикувчилик, шойи тўқиш, жун, гилам, трикотаж, пойабзал ва бошқалар яхши ривожланган. Шунингдек қорақўл терилари ишлаб чиқариш ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Мамлакатда қўлда гилам тўқиш ривожланган бўлиб, уларнинг йирик марказлари Ашгабад, Гасан-Кули, Небит-Доғ, Бахорден, Қизил-Арват, Мари, Тошовуз ва бошқалардир.

Озиқ-овқат саноати корхоналарида кўплаб истеъмол маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. Республикада сабзавот, мева, гўшт-сут, балиқ консервалари ишлаб чиқариш яхши йўлга қўйилган. Мамлакатда пахта ёғи ишлаб чиқариш Чоржой, Тошқовуз, Байрам-Али шаҳарларида ривожланган. Ашгабад, Мари, Чоржой, Туркманбоши каби шаҳарларда йирик гўшт комбинатлари ишлаб турибди.

Туркменистон қишлоқ хўжалигида сўғориб деҳқончилик қилиш билан бир қаторда чўл-яйлов чорвачилиги ривожланган.

Пахтачилик - деҳқончилик экинларининг асосини ташкил этади. Республикада 1 млн га суғориладиган ер бўлиб, асосан Қорақум канали бўйларига тўғри келади. Бу ерда республикада етиштириладиган пахтанинг 50 фоизи, ингичка толали пахтанинг деярли 100 фоизи тайёрланади. Мари, Чоржой, Тошҳовуз вилоятларининг кўпчилик майдонларига пахта экилади. Сўнгги илларда республикада дон, мева ва узум етиштириш ҳам ортиб бормоқда.

Республикада чорвачилик ҳам яхши ривожланган. Унда етакчи тармоқ қўйчилик бўлиб, асосан қорақўл қўйлари боқилади. Республиканинг чўл минтақалари қўй боқиладиган чйловлар ҳисобланади. Шунингдек республикада қорамолчилик, туячилик, йилқичилик (Охолтекин зотли) ҳам муҳим чорвачилик тармоқларидир.

Қорамолчилик республикада сут-гўшт етиштиришга ихтисослашган.

Чўл минтақасининг типик чорвачилиги - туячиликдир. Туялар гўшти, териси, транспорт мақсадида фойдаланиш учун боқилади. Айниқса Туркманбоши ва Ашгабад вилоятларига туянинг кўпчилиги (50%) тўғри келади.

Йилқичилик - ҳам туячилик каби, гўшти, сути ва транспорт вазифасида фойдаланиш учун боқилади. Республикада охолтекин, (Иомуд) каби зотдор отлар боқилади. Бу отлар чет элларда ҳам анча машҳур. Охолтекин отлари кўпроқ Марий ва Ашгабат вилоятларида боқилади. Бу отлар жуда чопқир бўлиб, қурғоқчил минтақаларга чидамлидир.

Иомуд зотдор отлари эса кўпроқ юк ташишда фойдаланилади. Улар асосан Туркманбоши ҳамда Тошҳовуз вилоятларида боқилади.

Бундан ташқари республика чорвачилигида асаларичилик ҳамда пиллачилик ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

ТРАНСПОРТИ

Республикада деярли барча транспорт турлари мавжуд. Мамлакат майдонининг 4/5 қисми чўллар бўлганлиги сабабли, бу ерларда транспорт хизматини йўлга қўйиш анча қийин.

Республика ташқи иқтисодий алоқаларини темир йўл, автомобил, сув ва ҳаво транспортлари орқали олиб борса, ички

районлар аро алоқалар автомобил ва ҳаво йўллари орқали олиб борилади.

Республика транспортлари орасида темир йўл транспорти етакчи ўринда туради. Унинг ҳиссасига юк ташишнинг 3/4, пассажир ташишнинг эса 1/4 қисми тўғри келади. Дастлабки темир йўл Каспий орти темир йўли бўлиб 1880-86 йилларда қурилган.

Бундан ташқари Мари-Кушка, Когон-Керкичи-Термез, Тошкент-Туркманбоши, Чоржой-Тошҳовуз-Қунғирот-Бейнов, каби йўллар қурилган. Марказий Осиё республикалари мустақил бўлганларидан сўнг Серахс - Машҳад (Эрон) темир йўли ишга туширилди.

Районлараро алоқаларни олиб боришда автомобиль транспорти етакчилик қилади. Автомобил йўлларининг узунлиги 13 минг кмдан ортади. Асосий автомагистраллар Туркманбоши - Қизил Арват-Ашгабад-Мари-Чоржой, Мари-Иолатон-Кушка, Чоржой-Дарғон ота-Урганч - Тошҳовуз, Небит -Доғ - Челекен - Ашгабад - Бохорден - Ербент ва бошқалардир.

Каспий денгизида сув транспорти ривожланган. Йирик портлари Туркманбоши, Бекдаш, Алача. Туркманбошидан - Бакугача паром йўли ўтказилган.

Сув йўллари орқали пахта толаси, қурилиш материаллари, нефт маҳсулотлари ва бошқалар ташилади. Амударёда дарё кемачилиги ривожланган. Дарё портлари Чоржой, Керки, Келиф.

Ҳаво транспорти - Республикани хорижий ва МДҲ давлатлари билан боғлайди. Ҳаво орқали асосан пассажирлар, тез бузиладиган озиқ-овқат маҳсулотлари ва қимматбаҳо юклар ташилади.

Республика иқтисодиётининг ривожланишида қувур транспортининг аҳамияти катта. Қувур транспорти нефт, газ ва ичимлик суви ташишда анча қулай ҳисобланади.

Республикада дастлабки нефт қувури 1946 йилда ишга тушган бўлиб, у Қум-Доғдан - Вишкагача тортилган (40 км). Кейинчалик Вишка - Туркманбоши, Қотуртепа-Белек-Туркманбоши, Қотуртепа-Челекен ва бошқалар ишга туширилади. Дастлабки газ қувури 1952 йилда Вишқадан – Небит- Доғга тортилган. Бундан ташқари Қумдоғ-Небит-Доғ, Қотуртепа - Белек - Туркманбоши, Қотуртепа - Белек - Туркманбоши - Бекдош - Янги Узен газ қувурлари ишга туширилади. Айниқса Майск - Ашгабад - Безмеин (396 км узунлиги) газ қувури республика иқтисодиётини ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга.

Республика газ қувурлари узунлиги йилдан йилга ортиб бормоқда.

ТУРКМАНИСТОННИНГ ИЧКИ ТАФОВУТЛАРИ

Туркменистон республикасида 5 та иқтисодий район ажратилади. Булар Марказий, Ғарбий, Жанубий-Шарқий, Шарқий ва Шимолий районлардир. Барча районлар аҳолисининг жойлашиши, суғориладиган ерлари ва саноат корхоналари, ёки чуллардан иборатлиги билан бир-биридан фарқ қилади.

Марказий иқтисодий район (Ашғобод области) республиканинг жанубий қисмида жойлашган. У республика ҳудудининг 19,6 фоизини, аҳолисининг эса 25 фоизини ташкил этади.

Минтақа ҳудудида Копетдоғ тоғи ва тоғ оралиги водийлари ҳамда Марказий Қорақум чўлининг бир қисми жойлашган. Республика аҳолисининг асосий қисми шу ерда бўлиб, аҳоли зичлиги энг юқори, яъни 1 км²га 10 киши тўғри келади. Аҳолисининг 3,5 қисми шаҳарларда яшайди.

Иқтисодий жиҳатдан энг ривожланган минтақа бўлиб, бу ерда замонавий машинасозлик, энгил ва озиқ-овқат, қурилиш материаллари ва бошқа кўплаб корхоналар ишлаб турибди. Минтақада республика саноат маҳсулотининг 25 фоизи тайёрланади. Айниқса гилам тўқиш катта аҳмиятга эга.

Марказий район ингичка толали пахта етиштириш бўйича Жанубий-Шарқий райондан сўнг иккинчи ўринда туради. Шунингдек, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларидан сабзавотчилик, боғдорчилик, узумчилик етиштириш, чорвачиликда эса қўйчилик, (қоракўлчилик), ҳамда йирик шохли қорамоллар боқиш яхши йўлга қўйилган.

Минтақага республиканинг 23 фоиз экин майдони тўғри келади. Бу ерда Туркменистоннинг 35 фоиз бугдойи, 11 фоиз пахтаси, 60 фоиз сабзавот экинлари ва бошқалар етиштирилади.

Минтақа иқтисодиётининг ривожланишига Ашгабат темир йўли катта таъсир этади. Темир йўли бўйларида кўплаб аҳоли пунктлари жойлашган.

Районнинг энг йирик саноат ва маданият маркази Ашғобот шаҳри бўлиб, шаҳар МДҲ давлатларининг энг жанубида жойлашган. Ҳозирги кунда Ашгабат Марказий Осиё ва Кавказ мамлакатларини туташтирувчи муҳим транспорт тугуни ҳисобланади. Шаҳарда энгил ва озиқ-овқат саноати, машинасозлик, электротехника, металлсозлик ва бошқа саноат корхоналари ишлаб турибди.

Ашгабат яқинида Безмеин шаҳри жойлашган. Бу шаҳарда оғир саноат тармоқларидан – цемент ва бошқа қурилиш материаллари, электроэнергетика қабилар ривожланган. Озиқ-овқат саноати тармоқларидан вино ишлаб чиқариш йўлга қўйилган.

Теджен – минтақадаги йирик шаҳарлардан биридир. Шаҳарда гилам тўқиш, ғишт заводи, электростанциялар ва бошқа саноат корхоналари ишга туширилган. Айниқса гилам тўқиш қадимги тармоқлардан биридир. Аҳолиснинг асосий қисми Туркманлар. Булардан ташқари руслар, қozoқлар, арман, украин ва бошқалар истиқомат қилишади.

Районнинг Копетдоғ этакларида гўзал ва хушманзара дам олиш масканлари жойлашган. (Феруза). Қорақум канали асосида пахтачилик, боғдорчилик, узумчилик, сабзавотчилик ривожланган. Чўл яйловларида эса қўйчилик билан шуғулланишади.

Ғарбий Туркменистон (Туркманбоши вилояти) - республиканинг катта ҳудудини, яъни 28,5 фоизини аҳолисининг эса 11 фоизини ташкил этади.

Район Қасбий денгиз бўйидан тортиб шарқда Копетдоғ этаклари ва Ғарбий Қорақумгача чўзилган. Бу Туркменистоннинг энг иссиқ минтақаларидан биридир.

Ҳудудида оқар сувлар деярли йўқ. Шунинг учун аҳоли сони кам. Лекин саноат ривожланганлиги сабабли аҳолининг асосий қисми (4/5) шаҳарларда истиқомат қилади. Бу мамлакатнинг энг урбанизациялашган минтақасидир.

Аҳолининг миллий таркибида Европа миллатига мансуб кишилар (руслар, украинлар, еврейлар, арманлар, озарбайжонлар ва бошқалар) кўпчилиқни ташкил этади.

Ғарбий Туркменистон бошқа районлардан табиий ресурсларга бойлиги билан алоҳида ажралиб туради. Республикадаги асосий нефт конлари шу минтақага тўғри келади. Бундан ташқари, Туркманбошидан шимолда йирик ош тузи кони, Қорабўғозкўлда глоубер тузи, Челекенда озокерит конлари топилган. Районда цемент хомашёлари, оҳақтош каби қурилиш материаллари ҳам кўп.

Минтақада нефт ва кимё саноати, электроэнергетика, қурилиш материаллари саноати яхши ривожланган. Хўжалигининг ривожланишида Каспий денгизидagi балиқчилик катта аҳамиятга эга. Туркманбоши порти Марказий Осиё дав-

патлари ва Кавказ орти мамлакатлари орасидаги дарвоза ҳисобланади.

Сувнинг йўқлиги сабабли қишлоқ хўжалиги яхши ривожланмаган. Айниқса деҳқончилик. Чорвачилиқда қўйчилик ҳамда гуячилик етакчи тармоқлардандир.

Минтақанинг асосий шаҳарлари Туркманбоши, Небитдоғ, Челекен, Қизил-Арват, Қозонжиқ ва бошқалар. Шаҳарларнинг кўпчилиги темир йўллар ёнида ёки денгиз бўйида лентасимон жойлашган.

Туркманбоши (Собиқ Краснодарск) Ғарбий минтақанинг энг қадимги шаҳарларидан бири бўлиб, 1869 йилда ҳарбий қалъа сифатида ташкил топган. Туркманбоши Каспий денгизининг Шарқий соҳилидаги йирик порт шаҳри бўлиб, нефтни қайта ишлаш ва балиқни қайта ишлаш саноатлари яхши ривожланган. Бу ерга нефт нефт қувурлари орқали Небитдоғ ва бошқа конлардан келтиради.

Туркманбошидан Жанубий Шарқда Катта Балхан этакларида – Небитдоғ шаҳри жойлашган. Небитдоғ Туркманистоннинг нефт-газ қазиб олиш маркази ҳисобланади. Шаҳарда озиқ-овқат саноати, уйсозлик комбинати, йод заводи каби корхоналар ишга туширилган. Аёллар гилам тўқиш ишларида банд.

Иқтисодий районнинг муҳим шаҳарларидан яна бири Челекендир. Челекен ўзининг кимёвий хом ашёлари билан машҳур. Челекендан кўплаб миқдорда озокерит, миробилит каби хомашёлар олиб кетилади. Бу ерда кимё заводи мавжуд.

Шу билан бирга Челекен ярим оролида соғломлаштириш масканлари учун имкониятлари катта. Район аҳолиси минерал сувлардан ревматизм, тери ва бошқа касалликларни даволашда фойдаланишади.

Қорабўғозкўл ҳам ўзининг кимёвий хом ашёларга бойлиги билан ажралиб туради. Бу ердан кўплаб миқдорда глаубер тузи, (миробилит), натрий, магний, бром, йод ва бошқа минерал тузлар қазиб олинади. Хом ашёларни қайта ишлаш мақсадида “Қора-бўғоз-сульфат” комбинати ишлаб турибди.

Жанубий-Шарқий Туркманистон (Марий вилояти) – Республиканинг 18 фоизга яқин ҳудудини, 23 фоиз аҳолисини ташкил этади. Аҳоли зичлиги 1 км²га 9 киши тўғри келади.

Урбанизация даражаси нисбатан паст бўлиб, 33 фоизни ташкил қилади.

Минтақанинг иқлим шароити қулай бўлиб, вегетация давридаги суткалик ҳарорат $+10^{\circ}\text{C}$ дан юқори бўлиб 240-250 кун қуёшли бўлади. Қорақум каналининг ўтиши минтақа иқлимининг ва ҳўжалигининг ўзгаришига таъсир кўрсатди.

Жанубий-Шарқий районга Республиканинг 40 фоиз экин майдони тўғри келади. Суғориладиган ерларда ингичка толали пахта етиштирилади. Шунингдек боғдорчилик, сабзавотчилик, пиллачилик шаҳар атрофларида эса сут чорвачилиги ривожланган (минтақа суғориладиган ерларида республиканинг 1/3 қисм йирик шохли қорамоллари боқилади.) Чўллардан яйлов сифатида фойдаланилади. Бу ерда Республикада боқиладиган Қорақўл қўйларининг 50 фоизи тўпланган.

Жанубий-Шарқий район республиканинг 35 фоиз пахтасини, 60 фоизга яқин қорақўлини, 55 фоиз ўсимлик ёғини, 25 фоиз атрофида пилласини ва бошқа маҳсулотларни етказиб беради. Районда зотдор Охолтекин отлари боқилади.

Район ҳўжалиги дастлабки вақтларда қишлоқ ҳўжалиги маҳсулотларини қайта ишлашга мослашган эди. Ҳозирги кунда йирик газ конларининг топилиши (Шарапли, Қора-Чоп, Шатлик) ҳўжалигининг ривожланишига имкон беради.

Асосий саноат марказлари Мари, Байрам-Али. Мари-Мари вилоятининг маъмурий марказидир. Бу шаҳар Мурғоб-Тажан воҳасининг энг йирик саноат ва транспорт маркази. Айниқса шаҳарда энгил саноат яхши ривожланган. Бу ерда тўқимачилик, жун ювиш, пахта тозалаш, тери заводи ҳамда озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Шунингдек метални қайта ишлаш, мотор ремонт заводи, азот ўғитлар заводи каби оғир саноат тармоқлари ҳам ривожланган. Шаҳарда маҳаллий табиий газ асосида ишлайдиган энг йирик ГРЭС ишга туширилган.

Марининг жанубий шарқида Байрам-Али шаҳри жойлашган. Бу шаҳар Мурғоб дельтасида, қулай табиий шароитли бўлиб, ўзининг санаториялари билан машҳур. Бу ерда МДҲ давлатларидан келган дам олвучи ва даволанувчилар ҳам кўпчиликини ташкил этади.

Шаҳарда пахта тозалаш ва ёғ экстракция заводи жойлашган. Шунингдек минтақада Иолотон, Теджен, Кушка каби бошқа саноат марказлари ҳам бор.

Шарқий иқтисодий район (Чоржой вилояти) республика худудининг 20 фоизга яқинини, аҳолисининг эса 21 фоизини таш-

кил этади. Аҳоли зичлиги 1 км²га 8 киши тўғри келади. Аҳолисининг 50%га яқини шаҳарларда, минтақанинг бевосита 2/3 қисми аҳолиси Чоржой ва Керкида яшайди. Район Амударёнинг ҳар икки соҳилида жойлашган. Чоржой вилоятида ҳам сугориб деҳқончилик қилиш устун туради. Сугориладиган ерларда пахтачилик ривожланган. Шунингдек қоракўлчилик ва аиллачилик ҳам етакчи тармоқлардир. Минтақа республикада етиштириладиган пахтанинг 1/4 қисмини, тайёрланадиган шойининг эса 95 фоиздан кўпини ташкил этади.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш саноати билан бирга, металсозлик ва тоғ-кон саноати ривожланган. Районнинг жанубидаги тоғларда турли фойдали қазилмалар, минерал тузлар, қурилиш материаллари, мис, рух, олтингугурт ва бошқалар топилган. Минтақада Республиканинг деярли 60 фоиз гази қазиб олинади. Айниқса бу ерда минерал ўғитлар ва олтингугурт ишлаб чиқариш яхши йўлга қўйилган. Олтингугурт Гаурдак конидан қазиб олинади. Олтингугурт ва бошқа минерал тузлар асосида Гаурдак тоғ-кимё саноати ривожланган.

Кўхитангдан унча узоқ бўлмаган масофадан рух қазиб чиқариш, унинг атрофида эса нефт ва газ конлари топилган. Булар асосида чўлда кимё саноати маркази - Нефтезаводск (Сейди)шаҳри ташкил топган. Минтақа худудида МДХдаги йирик Корлюк ва Карабил каби калий тузлари конлари топилган.

Минтақа бошқа районларга нисбатан сув билан яхши таъминланган. Бу кам сувли республика учун камдан-кам учрайдиган ҳодисадир.

Амударё бўйларида Қизилмия ўсимлиги ўсади. Бу ўсимликдан дори-дармон ишлаб чиқаришда, салқин ичимликлар, сигарета, косметика каби кўплаб маҳсулотлар ишлаб чиқаришда фойдаланилади. Бу ўсимликка жаҳон бозорида ҳам талаб каттадир.

Чоржой - шарқий районинг энг йирик шаҳри бўлиб, Республикада аҳоли сони бўйича Ашгабаддан сўнг иккинчи ўринда туради. Шаҳар дарё ва темир йўл бўйида жойлашган бўлиб муҳим транспорт тугунини ҳосил этади. Қадимда Чоржой Бухоро амирлигининг муҳим қалъаларидан бўлган.

Ҳозирги кунда шаҳар йирик саноати ривожланган марказдир. Айрим саноат корхоналари қишлоқ хўжалик маҳсулотларини (пахта) қайта ишлашга ихтисослашган. Булар пахта

тозалаш, трикотаж, тўқимачилик фабрикаларидир. Шунингдек пиллакашлик фабрикаси, қорақўл терилари ишлаб чиқариш заводи ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Чоржой шаҳри темир йўл ва дарё йўли бўйида жойлашганлиги сабабли нефтни қайта ишлаш, кемасозлик, авторемонт, эскватор ремонт заводи кабилар ишлаб турибди. Кимё саноатида йирик суперфосфат заводи алоҳида ўринда туради.

Чоржой шаҳри дарё бўйлаб чўзилган, ўсимликка бой гўзал манзарали шаҳардир. Шаҳарда бир қанча ўқув юртлари, музей ва бошқа маданият ташкилотлари (масканлари) мавжуд.

Шимолий иқтисодий район Тошҳовуз вилоятидан иборат. Район республика ҳудудининг 13 фоизини аҳолисининг эса 20 фоизини ташкил этади.

Аҳоли зичлиги 1 км² га 9 киши тўғри келади. Район республиканинг шимолий қисмида Амударё дельтасида, Сарикамиш кўли ва шимолий Қорақўм чўлининг бир қисмида жойлашган. Тошҳовуз республикадаги қадимги суғориладиган минтақадир. Ҳозирги кунда бу ерда пахтачилик, дончилик сабзавотчилик ривожланган майдонлар кўп. Боғдорчилик, айниқса полив экинларидан сершира қовунлари машҳур. Минтақа йирик қишлоқ хўжалик райони бўлиб, суғориб деҳқончилик қилишда ихтисослашган. Минтақа ҳудудидан кўплаб суғорув каналлари ўтган. (Тош-соқа, Қилич-Ниёзбой; Қипчоқ-Бозсу ва бошқалар)

Иқлими нисбатан қуруқ, қиши совуқ, ёзи қисқа, лекин бу ерда ўрта пишар пахта етиштириш яхши йўлга қўйилган.

Шимолий район Республиканинг 1/5 фоиз экин экиладиган майдони, жумладан 1/4 фоиз пахта майдонини ташкил этади. Минтақа шоли, оққўхори, каноп, етиштириш бўйича республикада биринчи, пахта, кунжут етиштириш бўйича эса иккинчи ўринда туради. Шунингдек бу ерда маккажўхори ва узум етиштирилади.

Бу ерда республиканинг 20 фоиз пилласи тайёрланади. Шимолий минтақада сўнгги йилларда чорвачилик, айниқса қўйчилик ривожланиб бормоқда. Қўйлар асосан Сарикамиш кўли атрофларида боқилади. Минтақанинг иқтисодий ва маданий маркази Тошҳовуз шаҳри бўлиб, Амударёнинг қўйи қисмида, темир йўл ёқасида жойлашган. Шаҳар XIX асрларда Хива хонлиги қалъаси сифатида ташкил топган. Аҳолиси асосан ўзбеклардан иборат.

Собиқ советлар даврида Тошҳовуз йирик саноат ва транспорт маркази сифатида ривожланади. Чоржой-Қўнғирот-Бейнов-Томир йўлининг қурилиши шаҳарнинг иқтисодий алоқаларини кучайтиради. Шаҳарни Шовот магистрал канали икки қисмга: эски ва янги шаҳарга бўлиб туради. Шаҳарда бир қанча саноат корхоналари: пахта тозалаш, ёғ-мой, нон, авторемонт, қишлоқ хўжалик машиналари ремонт заводи ва бошқалар ишга туширилган. Шунингдек шаҳарда миллий ҳунармандчилик-гиламчилик ва кулолчилик яхши ривожланган.

Саволлар

1. Республика табиий шароитининг ўзига хос хусусияти нимада?
2. Туркменистон хўжалигининг ихтисослашган тармоқларини айтинг.
3. Аҳоли жойлашишидаги хилма-хилликга қандай омиллар таъсир кўрсатган?
4. Республиканинг йирик енгил саноат ва машинасизлик марказларини айтинг.
5. Республиканинг пахта етиштиришга ихтисослашган иқтисодий районларини айтинг.

III БОБ. ТОЖИКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ

Режа

1. Тоҷикистоннинг географик ўрни, чегаралари.
2. Табиий шароитининг ўзига хос хусусияти.
3. Аҳолиси ва уларнинг жойлашуви
4. Хўжалиги. Унинг ихтисослашган тармоқлари.
5. Ички тафовутлари.

Тоҷикистон республикаси Марказий Осиё давлатларининг Жанубий шарқда жойлашган. Унинг майдони 143,1 минг км², аҳолиси 6.4 миллион киши. Пойтахти Душанбе шаҳри. Аҳоли зичлиги 1 км² га 42 киши тўғри келади.

Республика Марказий Осиё давлатларининг 3.8 фоиз ҳудудини, 11 фоиз аҳолисини ташкил этади. Майдонининг катталиги бўйича охириги ўринда туради. Унинг ҳудуди шимолдан жанубга 350 км га, ғарбдан шарқга эса 700 км масофага чўзилган. Республика шимолда Қирғизистон, ғарбда Ўзбекистон, шарқда Хитой ва жанубда Афғонистон билан чегарадош.

ТАБИИЙ ШАРОИТИ ВА БОЙЛИКЛАРИ

Республика ҳудудининг атига 10 фоиз қисми денгиз сатҳидан 1000 м дан пастда, 50 фоизи эса 3000 м дан баландда жойлашган. Республика ҳудуди асосан Помир - Олой ва Тянь - Шань тоғ системасида (Қурама тизмаси) жойлашган. Минтақада нафақат Марказий Осиё балки МДХ даги энг баланд нуқта Исмоил Самоний чўққиси жойлашган (7495м). Бундан ташқари баландлиги 7000 метрдан ошадиган ўнлаб чўққилар ҳам мавжуд.

Бу ерда минтақадаги энг йирик музлик - Федченко музлиги жойлашган. Баланд тоғлар, тоғ оралиги водийлари, текисликлар хилма-хил табиат комплексларини ҳосил қилган.

Республиканинг жанубидаги водийларда иссиқ субтропик иқлими юқорига кўтарилган сари совуқ иқлим билан алмашилади. Ундан баландда эса доимий қор ва музликлар жойлашган.

Тоғлардаги қор ва музликлардан кўплаб йирик дарёлар бошланади. Тоҷикистон қўшни республикаларга нисбатан сув ресурслари билан яхши таъминланган. Гидроэнергетика ресурслари бўйича МДХ давлатлари орасида Россиядан кейин

иккинчи ўринда туради. Йирик дарёлари Амударё (унинг irmoқлари Вахш, Панж), Зарафшон ва бошқалар. Республика тоғли ўлка бўлганлиги сабабли дарёларида йирик ГЭСлар ишлаб турибди. Айниқса бу ердаги Нурек ГЭС катта аҳамиятга эгадир.

Хўжалиги Ҳисор, Вахш, Фарғона водийларида ҳамда Дарвоз ва Улуғ Пётр тоғлари этакларида яхши ривожланган.

Республика худудида фойдали қазилмалардан рангли металллар (сурьма, симоб), шунингдек ош тузи (Хўжа Мўмин, Хўжа Сартис кони), оҳақтош, полиметалл рудалари (Олтин топган, Адрасман, Чорух-Дайрон ва бошқалар), висмут, дала шпати кабилар топилган.

Тожикистоннинг айрим худудларида маҳаллий аҳамиятга эга бўлган нефт (Нефтеобод), кўмир (Шўроб) газ ва вольфрам конлари учрайди.

АҲОЛИСИ

Тожикистонда 6.4 млндан ортиқ аҳоли яшайди. Республика аҳолисининг сони бўйича Марказий Осиё давлатлари орасида учинчи ўринда (Ўзбекистон ва Қозоғистондан сўнг) туради. Республика аҳолисининг табиий кўпайиши юқори бўлган давр 1979-80 йилларга тўғри келади. Шу йилларда республика аҳолисининг табиий ўсиши бўйича собиқ иттифоқда биринчи ўринда бўлган. Кейинги вақтларда республикада рўй берган узаро келишмовчиликлар натижасида аҳолисининг табиий ўсишида ҳам салбий оқибатлар кузатилади. Республикада аҳолисининг табиий ўсиши сўнги йилларда 1,9 фоизни ташкил этади. Бу кўрсаткич қўшни республикалар Ўзбекистонда 2,1 фоизни, Тўрқманистонда эса 4,1 фоизга тўғри келади. Тожикистонда ҳам бошқа Марказий Осиё давлатлари каби кўп фарзандлилиқ хўсусиятлари мавжуд. Аксарият oilаларда 5-6 фарзанд кўриши ҳақи ҳам давом этмоқда. Аҳолисининг жинсий ва ёш таркиби таҳлили шуни курсатадики табиий ўсиш юқори бўлганлиги сабабли аҳолисининг 42 фоизини 0-14 ёшгача бўлганлар ташкил этади. Бу ёшдагилар орасида ўғил болаларнинг улуши 50.4 фоизга. қиз болалар эса 49.6 фоизга тўғри келади. 15 ёшдан 64 ёшгача бўлган аҳоли эса 54 фоиз булиб : буларда аёллар 50.2 фоизни эркаклар 49.8 фоизни ташкил этади. 65 ёшдан юқоридагиларга

жами аҳолининг 4 фоизи туғри келади. Булар орасида аёллар сони юқори (56.9 фоиз). Республика буйича олганда эркаклар ва аёллар деярли тенг (49.8 ва 50.2).

Республика кўпмиллатли мамлакат бўлиб, аҳолининг миглий таркибида тожиклар кўпчиликни ташкил этади. Жами аҳолининг 64.9 фоизи тожиклар, 25 фоизи ўзбеклар, 5 фоизи руслар, 2 фоизи татарлар ва бошқалар ташкил этади. Минтақада аҳоли жуда нотекис жойлашган. Республика аҳолисининг асосий қисми паст текисликлардан ва сойликлардан иборат бўлган Вахш, Ҳисор ва Фарғона водийларида жойлашган. Бундай ҳудудларда аҳоли зичлиги 1 км² га 400-500 кишига етади. Бу ерларда одамлар қадимдан суғориб деҳқончилик қилиб келишади. Аҳолининг нотекис жойлашишига унинг орографияси катта таъсир кўрсатади. Республиканинг 90 фоиз ҳудуди тоғ олди ва тоғлардан иборат бўлиб денгиз сатҳидан 1000 м дан баландда жойлашган. Тоғ ва баланд тоғ зоналарида хўжалик юритиш мураккабчилик туғдиради. Аҳоли манзилгоҳлари ҳам кам. Бу ерда зичлик 1 км² га 1-2 киши туғри келади.

Республикадаги ўзбекларнинг асосий қисми Фарғона водийсида Сўғд (Ленинобод) вилоятида яшашади. Бу ердаги жами аҳолининг 40 фоизи ўзбеклардир. Тожиклар бутун республика ҳудудида, руслар йирик саноат марказларида, қирғизлар эса асосан тоғ яйловларида истиқомат қилишади.

Республикада урбанизация даражаси Марказий Осиё давлатлари орасида энг паст, яъни жами аҳолисининг 36 фоизга яқини шаҳарларда яшайди. Энг йирик шаҳарлари Душанбе, Хўжанд, Турсунзода, Қўрғон тепа ва бошқалардир. Республиканинг асосий шаҳарлари аҳолиси 50 минг кишигача бўлган кичик шаҳарлардир. Сўнгги йилларда шаҳарларда янги янги саноат корхоналари ташкил этилмоқда.

Аҳолининг табиий ўсиши юқори бўлганлиги сабали меҳнат ресурсларига бой. Мамлакат аҳолисининг кўпчилигини меҳнатга лаёқатли ёшлар ташкил этади. Бироқ республикада меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланиш тўлиқ йўлга қўйилмаган. Айниқса республиканинг тоғли минтақаларидаги кўплаб аҳоли манзилгоҳларида бир қанча ишсиз кишилар мавжуд. Уларнинг асосий қисми аёллар ва ёшлардан иборат. Бу ерда аҳолини фойдали меҳнатга жалб этиш долзарб муаммолардан биридир.

ХҶАЛИГИ

Тоҷикистон аграр индустриал мамлакатлардан биридир. Унинг иқтисодиёти яқин вақтларгача бир томонлама ривожланишда булган. Марказий Осиёнинг бошқа давлатлари каби Тоҷикистон ҳам Собиқ Иттифоқнинг асосий хом-ашё базаларидан бири бўлиб келган.

Республика мустақилликка эришгач унинг иқтисодиётида ҳам янги ўзгаришлар рўй берди. Мамлакат ўзи етиштирган хом-ашёни четга чиқармасдан ўз худудида қайта ишлайдиган янги корхоналар қурилишига катта эътибор бера бошлади.

Мамлакат иқтисодиётида қишлоқ хўжалиги етакчи ўринда туради. Миллий даромаднинг асосий қисми ҳамда халқ хўжалигида банд бўлган аҳолининг 45 фоизи қишлоқ хўжалигига тўғри келади. Қишлоқ хўжалигида суғориб деҳқончилик қилиш, тоғ яйлов чорвачилиги, мева ва узум етиштириш яхши ривожланган.

Саноатда етакчи тармоқ қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишловчи - пахта тозалаш, ипакчилик, ёғ-мой, консерва ва бошқа корхоналар ҳисобланади.

Айниқса бу тармоқ республиканинг шимолий қисмида Фарғона водийсида ҳамда Душанбе шаҳри атрофларида яхши йўлга қўйилган. Шунингдек қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлган минерал ўғитлар ишлаб чиқариш, ирригация ва қишлоқ хўжалиги машинасозлик тармоқлари яхши ривожланган.

Республикада топилган фойдали қазилмалар асосида тоғ кон саноати, арзон гидроэнергетика ресурслари асосида эса рангдор металлургия ва кимё саноатлари ривожланиб бормоқда.

Республикада электр энергия ишлаб чиқариш катта аҳамиятга эгадир. Вахш дарёсида қурилган ГЭС лар каскади асосида Жанубий Тоҷикистон ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаси (ҲИЧМ) ташкил топган. Вахш дарёсидаги Норақ ГЭС и ўзига хослиги билан ажралиб туради. Унинг арзон энергияси асосида Турсунзода алюмин заводи ишга туширилди. Бундан ташқари республикада йирик Иссиқлик электр станциялари ҳам бунёд этилган. Булар Душанбе, Явон ва бошқа шаҳарларда жойлашган. Мазкур ИЭС ва Вахш дарёдаги ГЭС лар марказий ва жанубий Тоҷикистонни электр энергияси билан таъминлайди.

Республикада кўплаб рангли металл конлари топилган. Шу сабабли бу ерда тоғ-кон металлургия комбинати бунёд этилган. Кейинги йилларда янги саноат тармоғи- алюминий ишлаб чиқариш ривожланди. Турсунзода алюминий заводи нафақат республикада балки МДХ давлатлари орасидаги энг йирик корхоналардан биридир.

Мамлакатда кимё саноати 1960 йиллардан бошлаб ривожланди. Республикадаги Вахш кимё заводида ишлаб чиқарилган азотли ўғитлар республикадан ташқари қўшни давлатларда ҳам ишлатилади.

Арзон электр энергия ва йирик ҳом ашё (ош тузи) кони асосида Явонда электрокимё заводи ишга туширилган. Заводда калцийли сода, суюқ хлор, хлорли оҳак ҳамда маиший кимё маҳсулотлари ишлаб чиқарилади.

Мамлакат иқтисодиётида машинасозликнинг ҳам ўз ўрни бор. Машинасозлик корхоналари йирик шаҳарлар Душанбе, Хўжанд, Қўрғонтепа ва бошқаларда жойлашган. Машинасозлик корхоналарида турли хил маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Бу корхоналарда қишлоқ хўжалиги машиналарига эҳтиёт қисмлардан тортиб трансформаторлар, туқув станоклари, электр саноати учун деталлар ва бошқалар ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Хўжанд шаҳрида Россия билан ҳамкорликда ПАЗ автобуслари йиғилади. Бундан ташқари электротехника, приборсозлик ва бошқа ишлаб чиқариш корхоналари қурилган.

Тожикистоннинг ёқилғи саноатининг асосини- кўмир саноати ташкил этади. Республиканинг шимолида Шўроб кўмир кони жойлашган. Бу ердан қазиб олинган кўмир маҳаллий эҳтиёжни қондириш учун сарф бўлади, қисман қўшни давлатларга чиқарилади. Бундан ташқари Марказий Тожикистонда, бориш қийин бўлган жойда Фан-Янғоб кони жойлашган. Кондан асосан коксланувчи тошкўмир олинади.

Қурилиш материаллари, саноатининг асосини йирик цемент заводлари, темир бетон-конструкциялари, ойна ишлаб чиқариш заводлари ташкил этади. Булар деярли барча ҳудудларда жойлашган. Қурилишнинг ортиши бу саноатнинг янада ривожланишини тақозо этади. Енгил ва озик-овқат саноати Тожикистоннинг ихтисослашган саноат тармоқларидир. Бу тармоқ жами саноат маҳсулотининг 2/3 қисмини етказиб беради, ҳамда саноатда банд аҳолининг 50 фоизини ташкил этади.

Енгил саноат тармоқларидан энг йириклари пахта тозалаш, тўқимачилик, тикувчилик, оёқ кийими фабрикалари ва бошқалардир.

Пахта тозалаш заводлари республикада етиштириладиган жами пахтани қайта ишлайди. Душанбе шаҳрида йирик илгизлама камбинати ишга туширилган. Душанбе, Хўжанд шаҳарларида шойи комбинатлари, Қайроққумда гилам тўқиш комбинатларида шойи ва гилам тўқиш йўлга қўйилган. Республикада енгил саноат тармоғи келажакда янада ривожлантирилади.

Озиқ-овқат саноатида вино ва вино маҳсулотлари, мева консервалари, майиз, пахта ва ўсимлик (зигир, кунжут) мойи, ун ва ун маҳсулотлари, сут-гўшт маҳсулотлари етиштириш ривожланган.

Республикада сўнгги йиллардаги иқтисодий қийинчиликлар натижасида саноат маҳсулотлари, айниқса тўқимачилик, тикувчилик, гўшт ва сут маҳсулотлари ишлаб чиқариш нисбатан камайган.

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ

Республика қишлоқ хўжалигида пахтачилик етакчи тармоқлардан биридир. Бундан ташқари пиллачилик, боғдорчилик ва узумчилик, тоғли минтақаларда эса дончилик боғдорчилик ва чорвачилик ривожланган.

Тожикистон тоғли ўлка бўлганлиги сабабли хайдаладиган ерлар кўп эмас. Қишлоқ хўжалиги учун яроқли ерлар Республика худудининг атига 44 фоизини ташкил этади. Хайдаладиган ерлар 19 фоиздан ошмайди. Шунга қарамасдан республика айрим қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ўз эҳтиёжидан ташқари қўшни мамлакатларга ҳам экспорт қилади. Четга асосан пахта толаси, тамаки, сабзавот, полиз экинлари, мева, узум ва бошқаларни чиқаради.

Республикада 1 млн тоннага яқин пахта етиштирилади. Фарғона водийсида оддий, Вахш, Хисар водийларида эса ингичка толали пахта экилади. Тожикистон Марказий Осиёда етиштириладиган қимматбаҳо ингичка толали пахтанинг 50 фоизини етказиб беради. Пахтанинг бу навидан юқори сифатли газламалар олинади.

Суғориш иншоотларининг яхшиланиши янги ерларнинг ўзлаштирилиши келажақда пахтачилик ва бошқа қишлоқ хўжалик экинларини янада ривожлантириш имконини беради.

Тожикистонинг агроиклим шароити боғдорчилик ва узумчилик учун ҳам қулай. Республикада шафтоли, ўрик, олма, нок, олча, гилос, беҳи узум, анжир, анор, бодом хурмо каби мевалар етиштирилади. Бундан ташқари иссиқсевар сабзавот ва поллиз экинлари ҳам етиштирилади. Айрим сабзавотлардан йилига 2-3 мартагача ҳосил олинади.

Чорвачилик - деҳқончиликдан сўнг иккинчи ўринда туради. Унда қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 30 фоизи тайёрланади. Чорвачилик сут-гўшт чорвачилиги, қўйчилик, чўчқачилик, паррандачилик тармоқларига бўлинади. Қорамолчиликда сутдан ташқари 50 фоизга яқин гўшт етказиб берилади. Қорамолчилик пахтачилик мажмуаси билан чамбарчас боғлиқ равишда ривожланмоқда.

Қўйчилик қорамолчиликдан кейин иккинчи ўринда туради. Улар асосан республикадаги табиий яйловларда боқилади. Мамлакатда ҳисори зотдор қўйлари боқилади. Бу қўйлар йириклиги, тез семириши билан дунёга машҳур. Унинг оғирлиги 120-130 кг дан ортади. Республикада қоракўл қўйларини боқиш ҳам яхши йўлга қўйилган. Қоракўл қўйлари сони бўйича Марказий Осиё давлатлари орасида Тожикистон олдинги ўринларда туради.

Помир тоғли халқнинг асосий чорвачилиги бўлган қўтослар боқилади. Бу ҳайвонлар совуқ иқлимга мослашган бўлиб, улардан сут олиш билан бирга юк ташишда фойдаланилади. Улардан ўртача 300-350 литр ёғли сут соғиб олинади.

Республиканинг барча ҳудудларида (Тоғли Бадахшондан ташқари) қадимги қишлоқ хўжалик тармоғи-пиллачилик ривожланган. Пилла етиштириш бўйича Тожикистон Марказий Осиё давлатлари орасида алоҳида ўринда туради.

ТРАНСПОРТИ

Республика иқтисодийтини ривожлантиришда транспортнинг аҳамияти беқиёсдир. Минтақада барча транспорт турлари: темир йўли, автомобил транспорти, қувур, сув ва ҳаво транспортлари мавжуд. Республика ҳаётида темир йўл ва автомобил транспортлари етакчи аҳамиятга эга.

Темир йўл транспорти республиканинг ички худудлараро, ҳамда унинг ташқи алоқасида муҳим ўринни эгаллайди. Минтақа худудида тор изли ва кенг изли темир йўллар ўтган.

Республика ташқи иқтисодий алоқасида Душанбе-Термиз темир йўлининг аҳамияти катта. Бу йўл орқали Тожикистон Марказий Осиё ва бошқа МДХ давлатлари билан боғланган. 1970 йилларда мамлакатнинг жанубий шарқий қисмида Термиз-Қўрғонтепа-Ёвон, ҳамда Вахш билан Кўлоб водийларини тугаштирувчи янги темир йўллар қурилган. Районлараро юк ташишда тоғли республика бўлганлиги сабабли автомобил транспортининг аҳамияти каттадир. Автомобил йўлларининг умумий узунлиги 13 минг км дан ортади. Уларнинг 80 фоизидан ортиғи қаттиқ қопламли йўллардир.

Йирик автомобил йўллари Душанбе шаҳридан бошланади. Душанбе-Термиз, Душанбе-Қўрғонтепа автомагистраллари мамлакат пойтахтини Ўзбекистоннинг порт шаҳри Термиз ҳамда Қўрғонтепа вилоятининг маркази Қўрғонтепа билан боғлайди. Душанбе - Хўжанд, Душанбе-Хоруғ каби автомобил йўллари вақтинча ишлайди. Қишки мавсумда довонда қор кўп бўлган даврларда транспорт қатнови тўхтатилади.

Тоғли Бадахшон областидан қўшни Қирғизистоннинг Ўш шаҳрига очилган автомобил йўли Фарғона водийси билан боғлайди.

Йуловчилар темир йўл, автомобил ва ҳаво транспортларида ташилади. Айниқса уларни узоқ масофага ташишда ҳаво транспортнинг улуши каттадир. Ҳаво транспорти орқали мамлакат пойтахти барча йирик шаҳарлари билан боғланган.

Шунингдек Душанбедан МДХ давлатларининг Москва, Санкт-Петербург, Тошкент, Новосибирск шаҳарлари, Кавказ орти мамлакатлари ҳамда бошқа хорижий мамлакатларга ҳаво транспорти қатнови йўлга қўйилган.

Мамлакатда ички сув транспорти ҳам мавжуд. Панж ва Амударё орқали Марказий Осиёнинг айрим давлатлари ва Афғонистон билан иқтисодий алоқа йўлга қўйилган.

Республика қўшни давлатлар ва хорижий мамлакатларга пахта толаси, ўсимлик ёғи, қуруқ мева, сабзавот ва мева консервалари, вино каби маҳсулотлар сотади. Бундан ташқари машинасозлик ва электротехника маҳсулотлари: тўқув станоклар, трансформаторлар, рўзгор холодилниклари, автомобил ва

тракторларга ёрдамчи қисмлар, енгил саноат маҳсулотларидан ип ва шойи газламалар, гилам ва бошқа кўплаб маҳсулотлар етказиб беради.

ИҚТИСОДИЙ ЗОНАЛАРИ

Унча катта бўлмаган республика ҳудуди 8 та иқтисодий районга бўлинади, булар ўз навбатида учта иқтисодий зонага бирлаштирилади: Жанубий ғарбий Тожикистон, Шимолий Тожикистон, ҳамда Жанубий шарқий Тожикистон.

1. Жанубий ғарбий Тожикистон-республика ҳудудининг 37 фоизини, аҳолисининг эса 66 фоизини ташкил этади. Минтақада аҳоли зичлиги 1 км² га 40 киши тўғри келади. Хисар водийси республикадаги қулай табиий, иқтисодий ва бошқа шароитларга эгадир. Водийда республиканинг 1/3 қисмдан ортиқ саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари тайёрланади.

Минтақа табиий ресурсларга анча бой бўлиб қурилиш хом ашёлари, вольфрам, кўмир, нефт, газ ва бошқалар топилган.

Асосий транспорт турлари автомобил ва темир йўл транспортлари ҳисобланади.

Саноатида - машинасозлик ва металлни қайта ишлаш, рангли металлургия, ип газлама, трикотаж ва бошқалар яхши ривожланган.

Қишлоқ хўжалиги пахта етиштириш (республиканинг 50 фоиз пахтаси) чорвачилик, боғдорчилик ва сабзавотчиликка ихтисосланган.

Районда республиканинг нисбатан йирик шаҳарларидан Душанбе, Турсунзода, Норақ ва бошқалар жойлашган.

Республиканинг пойтахти Душанбе - йирик саноат ва маданият маркази ҳисобланади. Йирик корхоналардан "Тожиқтекстильмаш", "Тожиқ қишлоқ хўжалик маш", "Тожиқ гидро агрегат" ва бошқа кўплаб оғир саноат корхоналари бор. Қурилиш материаллари ишлаб чиқаришда Цемент заводи уйсозлик ва ёғочни қайта ишлаш комбинатлари, темир - бетон конструкциялари заводлари муҳим аҳамиятга эгадир. Шунингдек озиқ овқат ва енгил саноат тармоқлари ҳам яхши ривожланган.

Йирик саноат марказларидан бири Турсунзода шахридир. Шаҳар алюминий заводининг қурилиши билан яна ҳам ривожланди. Шунингдек, шаҳарда форффор заводи, пахта тозалаш

эфир мойи ишлаб чиқариш, қурилиш материаллари ишлаб чиқариш каби корхоналар ишга туширилган.

Минтақада Норак ГЭС и қурилиши билан Нурек шахри ҳам бунёд этилган. Ҳозирги кунда Норак - йирик гидро энергетика, озик - овқат ва энгил саноат маркази ҳисобланади.

Вахш водийси республиканинг энг иссиқ иқлимли ҳамда текисликлардан иборат ҳудуди ҳисобланади. Январ ойида ҳам ўртача ҳаво температураси 0°C дан юқори бўлади. Шу сабабли Вахш водийси республиканинг асосий ингичка толали пахта етиштирадиган ва субтропик экинлар маркази ҳамдир.

Водий гидро энергетика ресурсларига бой. Бу ерда нефт ва газ конлари топилган. Шунингдек, кимёвий хом ашёлардан ош тузи (Тут булоқ) , доломит (Ёвон), қурилиш материалларидан гипс, цемент хом ашёси, охактош ва бошқалар топилган.

Водий қишлоқ хўжалиги ахамиятига кўра Тожикистонда Ҳисор ва Шимолий минтақалардан кейинда туради, бу ерда республиканинг 20 фоиздан юқори саноат ва қишлоқ хўжалиги махсулотлари ишлаб чиқарилади.

Энгил саноат нисбатан яхши ривожланган; бунда пахта тозалаш саноати асосий ўринда туради. Водийда ишлаб чиқарилаётган саноат махсулотлари ҳажимида энгил саноатнинг улуши 70 фоизга яқин , озик - овқат саноати 20 фоизини, оғир саноат эса 15 фоизни ташкил этади. Водий саноатининг ихтисослашган тармоқларига электр энергетика, кимё , пахта тозалаш, ёғ мой тармоқлари киради.

Вахш водийси қишлоқ хўжалиги юқори дражада ривожланган. Мамлакатда етиштирилаётган ингичка толали пахтанинг 1/3 қисми шу ерга тўғри келади. Пахтачилик билан бирга боғдорчилик, узумчилик, сабзавотчилик ва полиз экинлари етиштириш ҳам ривожланган. Шунингдек, цитрус мевалари ҳам етиштирилади.

Водийда республиканинг йирик саноат ва маданият марказларидан бири - Қўрғонтепа шахри жойлашган. Бу ерда электротехника, энгил, озик - овқат саноатларининг йирик корхоналари мавжуд. Шахарда ингичка толали пахтанинг янги навларини яратадиган селекция маркази бор. Шахар ва водий иқтисодиётининг ривожланишига Термиз - Қўрғонтепа - Ёвон темир йўли катта таъсир кўрсатади. Минтақадаги Вахш азот -

тук заводи республика қишлоқ хўжалиги учун минерал ўғитлар етказиб беради.

Вахш водийсининг юқори қисмида Кўлоб зонаси жойлашган. Зона қулай табиий ва иқлимий шароитга эга. Унинг худудида республикадаги йирик ош тузи конлари (Хўжа Мўмин, Хўжа Сартис) топилган. Бу ерда қишлоқ хўжалиги яхши ривожланган. Агроиқтисодиётда пахтачилик ва чорвачилик етакчи ўринда туради. Шунингдек, дон етиштириш, пиллачилик ҳам яхши ривожланмоқда.

Асосий саноат маркази Кўлоб шахри. Шахар атрофида йирик қишлоқ хўжалиги районлари жойлашганлиги сабабли, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш яхши йўлга қўйилган.

Фарм водийсида баланд тоғликлар кўп. Унинг хўжалигида қишлоқ хўжалиги етакчи ўринда туради. Чорвачилик, боғдорчилик, картошка етиштириш, тамакичилик каби сохалар яхши ривожланган. Қишлоқ хўжалигига яроқли ерларнинг асосий қисми яйловлар билан қопланган. Суғориб дехқончилик қилиш яхши йўлга қўйилган. Саноати маҳаллий эҳтиёжини қондириш учун хизмат қилади.

Шимолий Тожикистон - Республика худудининг 19 фоизини, аҳолисининг 31 фоизини ташкил этади. Аҳоли зичлиги 1км²га 60 киши атрофида тўғри келади.

Минтақа табиий шароити анча қулай. Унинг катта қисми Фарғона водийси ва Мирзачўлда жойлашган шимолий ва жанубга томон тоғларга кўтарилиб боради. Шимолий Тожикистон фойдали қазилмаларга бой. Бу ерда охактош, гипс, шағал, керамзит хом ашёлари ва бошқа қурилиш хом ашёларининг катта захиралари жойлашган. Шунингдек минтақада рангли металлар – полиметал рудалари, вольфрам, молибден, висмут, рух, ёнувчи фойдали қазилмалардан нефт, газ ва кўмир конлари топилган.

Шимолий минтақада транспорт яхши ривожланган бўлиб, республика кўрсаткичидан икки баробар юқоридир. Бу ерда Тожикистоннинг 1/3 қисм саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқарилади.

Саноатнинг асосини қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишловчи енгил ва озиқ - овқат саноати тармоқлари ташкил этади. Минтақада гилам тўқиш ва ип газлама ишлаб

чиқариш яхши ривожланган. Шу билан бирга тикувчилик, трикотаж, ун ва ун махсулотлари, консерва ишлаб чиқариш ҳам яхши йўлга қўйилган. Бу районда рангли металлургия, ёқилғи. электротехника каби саноат тармоқлари ҳам шакилланган.

Қишлоқ хўжалиги пахтачилик ва чорвачиликка ихтисослашган. Шу билан бирга боғдорчилик, узумчилик ва пиллачилик ҳам муҳим тармоқлардан бири ҳисобланади. Асосий саноат марказлари - Хўжанд, Конибодом, Исфара, Қайроқум ва бошқалар.

Хўжанд - йирик саноат ва маданият маркази бўлиб, аҳолиси бўйича республикада Душанбедан кейинда туради. Шахар Фарғона водийси кираверишида жойлашган. Мўғилтоғ ва Туркистон тоғлари орасида тор йўлак ҳосил бўлган ва бу ер Хўжанд дарвозаси деб аталади. Хўжанд Ўрта Осиёнинг қадимий шаҳарларидан (III аср э.о.).

Ҳозир шаҳарда 20 дан ортиқ турли саноат корхоналари ишлаб турибди. Энг йирик корхоналардан - шойи тўқиш комбинанти (тўла цикли), пахта тозалаш, консерва заводлари, машинасозлик ва бошқалардир.

Шунингдек Хўжанд орқали йирик автомобил ва темир йўллар ўтган. Тошкент - Андижон, Бишкек - Жалолобод темир йўллари, Тошкент - Қўқон, Хўжанд - Душанбе автомобил йўллари шулар жумласидандир. Хўжанд - Душанбе автомобил йўли бўйида Ўратеппа шаҳри жойлашган. Шаҳар X асрда Зарафшон ва Фарғона водийси ўртасидаги қалъа сифатида ташкил топган. Ўратеппа ўзининг миллий хунармандчилиги билан машхур, (Тичоқчилик,сузана,заргарлик буюмлари, ёғочга ишлов бериш) .

Хўжанддан шарқда Конибодом шаҳри жойлашган. Шаҳар қадимдан ўзининг бодомлари билан машхур бўлган (IX-X аср). Унинг атрофида қишлоқ хўжалиги районлари жойлашганлиги сабабли, саноати қишлоқ хўжалик махсулотларини қайта ишлашга ихтисослашган . Шаҳарда пахта тозалаш, консерва, ёғмой комбинати, тўқимачилик фабрикаси каби корхоналар жойлашган, Машинасозлик саноатини пахта тозалаш ва тоғ кон саноати учун деталлар тайёрлайди.

Сирдарёда Қайроққум сув омборининг қурилиши билан шу номли шаҳар ташкил топди. Ҳозирги кунда шаҳарда Қайроққум гилам комбинати ишлаб турибди. Бу ерда тайёрланган гиламлар хорижий мамлакатларга ҳам экспорт қилинади. Район

хўжалигини ривожлантиришда Қайроққум ГЭС ининг ахамияти каттадир.

Минтақадаги Исфара шаҳри ўзининг гўзаллиги билан ажралиб туради. У тоғ орасида Исфара дарёси бўйида жойлашган қадимий шаҳардир (VIII аср). Шаҳар атрофида дам олиш масканлари, дала ховлилар кўп. Исфарада консерва ва электромеханика заводлар ишлаб турибди.

Жанубий шарқий Тожикистон - (Тоғли Бадахшон вилояти) Республика ҳудудининг 44 фоизини, аҳолисининг эса атига 3 фоизини ташкил этади. Минтақа асосан Шарқий Помирни ўз ичига олади. Бу ерда хилма хил ландшафтлар учрайди.

Тоғли Бадахшон энг баланд ва аҳолиси энг кам минтақалардан биридир. Кўплаб тоғ музикалари Марказий Осиёнинг деярли барча дарёларининг манбаи ҳисобланади. Иқлими совуқ, кескин - контентал. республикадаги энг паст ҳаво ҳарорати шу ерда кузатилади.

Минтақа табиий ресурсларга бой. Бу ерда нодир ва қиммат баҳо металллар, тоғ хрустали, кўмир, асбест,слюда каби кўплаб минерал ресурслар топилган. Бу ерда 50 дан ортиқ иссиқ ва совуқ минерал шифобахш булоқлар мавжуд. Тоғлардан кўплаб қимматбаҳо тошлар олинади. Уларни қайта ишлаш учун Душанбе заргарлик заводларига олиб кетилади.

Минтақа гидроэнергетика ресурсларига ҳам бой. Лекин иқлимининг совуқлиги, транспорт ноқулайлиги туфайли улардан тўлиқ фойдаланилмайди.

Бу ер тоғли ўлка бўлганлиги сабабли фақат автомобил транспорти яхши ривожланган. Ўш – Хоруғ автомобил тракти тоғли Бадахшонни Қирғизистон билан боғлайди.

Иқлимининг совуқлиги, тоғли ўлка бўлганлиги учун унинг иқтисодиётида кўпроқ қишлоқ хўжалиги ривожланишга имкон беради. Қишлоқ хўжалигида етакчи тармоқ чорвачилик ҳисобланади. У жами қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 70 % ни ташкил этади. Район учун тоғ яйлов чорвачилиги хос бўлиб, асосан қўтослар боқилади. Районнинг ғарбида унча катта бўлмаган ҳудудларда деҳқончилик билан шуғулланишади. Асосан буғдой, тарик, нўхат етиштирилади. Картошка етиштириш ва тамакичилик ҳам муҳим аҳамиятга эга. Аҳолисининг кўпчилиги Помир тожиклари ва қирғизларидир. Минтақа маъмурий ва саноат маркази Хоруғ шаҳри бўлиб, у Ғунт дарёси водийсида жойлаш-

ған. Шахарда нон заводи, сүт - гүшт комбинатлари, тикувчилик фабрикаси, темир - бетон конструкция заводи ва бошқа корхоналар ишлаб турибди.

Хоруғ баланд тоғда жойлашган ботаника боғи билан ҳам машҳур. Бу боғга МДУ профессори И.В.Шукин асос солган. Боғда Европа, Африка, Австралия, Америкадан келтирилиб иқлимга мослаштирилган бута ва дарахтлар ўстирилади.

Саволлар:

1. Тожикистон табиий шароитининг ўзига хос хусусияти нимада?
2. Республика ҳўжалигида етакчи тармоқни айтинг.
3. Мамлакат гидроэнергетика ресурсларига таъриф беринг.
4. Республика аҳолиси табиий ўсишининг ҳарактерли хусусиятлари нимада?
5. Шарқий Помирда қишлоқ ҳўжалигининг қайси тармоғи устуворроқ ривожланган?

IV. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ

Режа:

1. Ўзбекистон табиий шароити ва табиий ресурслари.
2. Аҳолиси ва меҳнат ресурслари.
3. Хўжалиги. Саноати, қишлоқ хўжалиги, транспорти
4. Иқтисодий географик районлари.

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ТАБИИЙ ШАРОИТИ ВА БОЙЛИКЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси Марказий Осиё давлатларининг ўртасида, Амударё ва Сирдарё оралиғида жойлашган бўлиб, ғарбий қисми Турон паст текислигини, жануби ва Шарқий қисми эса тоғли ўлкаларни ўз ичига олади.

Ўзбекистоннинг майдони 448,9 минг км² бўлиб Марказий Осиё давлатлари орасида учинчи ўринда (МДХ давлатлари орасида бешинчи) туради. Пойтахти Тошкент шаҳри. Унинг майдони шимолдан жанубга 930 кмга ғарбдан шарқга эса 1400 кмга чўзилган. Республика Марказий Осиё давлатларининг 11,2 фоиз ҳудудини аҳолисининг эса 45 фоизини ташкил этади

Ўзбекистоннинг географик ўрни анча қулай. У шимолда ва шимолий ғарбда Қозоғистон, ғарбда Туркменистон, жанубда Афғонистон, шарқда эса Тожикистон ва Қирғизистон республикалари билан чегарадош.

Ўзбекистоннинг табиати бой ва жуда хилма-хилдир. Ҳудудининг катта қисмини (78,7 фоиз) текисликлар эгаллайди, қолган қисми эса (21,3) тоғлардан ва тоғ оралиғи ботиқларидан иборат.

Республика рельефида текисликлар, тепалик ва тоғликлар ўзига хос равишда уйғунлашиб кетган. Республикамиз шарқий қисмларида тоғлар оралиғида бир қанча тоғ оралиғи ботиқлари жойлашган бўлиб, айниқса Фарғона ботиғи алоҳида ажралиб туради. Бундан ташқари Чирчиқ-Оҳангарон водийси, Қашқадарё ва Сурхондарё водийлари ўзига хосдир. Булардан энг йириғи Фарғона ботиғи бўлиб шимолдан жанубга 190-200 км, ғарбдан шарқга эса 370 км масофага чўзилган. Водий ҳамма томондан тоғлар билан ўралган бўлиб, бодомсимон шаклни ҳосил қилган. Фақатгина ғарбий қисмида Хўжанд дарвозаси орқали Мирзачўл

ва Далварзин текисликлари билан туташган. Ўзининг ажойиб табиий шароити билан Фарғона водийси “Ўрта Осиёнинг жавоҳири” деган ном олган. Ўзбекистоннинг текислик қисмларига асосан Устюрт платоси ва Қизилқум чуллари киради. Республиканинг энг паст нуқтаси Мингбулоқ ботиғи бўлиб, у қадимги емирланган тоғлар орасида жойлашган. Унинг мутлақ баландлиги денгиз сатҳидан- 12м ни ташкил этади. Энг баланд нуқтаси эса, Ҳисор тоғидаги Ҳазрати Султон чўққисидир. Унинг денгиз сатҳидан баландлиги 4643м. ташкил этади.

Ўзбекистон серкуёш ўлкадир. Иқлими қуруқ - континентал. Иқлимнинг ташкил топишига географик ўрни, куёш радиацияси, атмосфера циркуляцияси ва ер юзасининг тузилиши катта таъсир кўрсатади.

Ўзбекистоннинг ёзи жуда иссиқ ва узоқ бўлади. Июль ойининг ўртача температураси 32°C , энг юқори ҳаво ҳарорати Термизда 50°C га етади. Қишда ҳаво ҳарорати 0° дан пасаяди. Январь ойида Устюртда -10°C , Тошкентда -1°C , Термизда эса 2.8°C бўлади.

Ўзбекистон иқлимига шимолдан Арктика ва Ғарбий Сибирдан, ғарбдан эса Атлантика океанидан келадиган ҳаво массалари катта таъсир кўрсатади. Арктика ҳаво массалари совуқ ва қуруқ бўлса, Атлантика океани ҳаво массалари эса нам ва илиқдир. Ёғин миқдори ҳудудлар бўйича нотекис тақсимланган. Республикаимизнинг ғарбий қисмларида ўртача 100мм дан жануби-шарқда 700-800мм гача ёғин тушади. Ёғинларнинг асосий қисмлари қиш ва баҳор ойларига тўғри келади. (40-30 фоиз)

Энг кам ёғин бу ёз ойида бўлади (7-10 фоиз).

Республика ҳудудида бир қанча маҳаллий шамоллар ҳосил бўлади. Булар Фарғона водийсида Қўқон шамоли, Далварзин текислигида Бекобод шамоли, Сурхондарё водийсидаги иссиқ гармсел “Афғон” шамолдир.

Республика дарёлари берк ҳавзага киради ва улар ҳудуд бўйича нотекис тақсимланган. Дарёлар асосан тоғлардан бошланади ва кўпчилиги текисликларга келиб суғоришга ишлатилганлиги сабабли қуриб қолади. Ўзбекистон ҳудудининг қарийб учдан икки қисмини эгаллаган поёнсиз текисликларда сув манбалари жуда ҳам кам. Айни пайтда республика шарқий қисмида жойлашган тоғлардан кўплаб сой ва дарёлар бошланади. Ер усти сувларининг республика ҳудудлари бўйлаб нотекис

тақсимланиши мамлакатимиз табиий шароити натижасидир. Бу эса ўз навбатида мамлакат қишлоқ ҳужалиги ривожланишига салбий таъсир кўрсатади. Ўрта Осиё дарёлари каби Ўзбекистон дарёлари ҳам тоғлардаги қор ва музликлардан тўйинади. Ёғинлар ҳам асосан баҳор ойларида кўп ёғади. Шу сабабли дарёлар май-июнь ойларида тўлиб оқади. Сувнинг бекорга оқиб кетмаслиги учун дарёларга бир қанча сув омборлари қурилган. Бу сув омборларида тупланган сувлардан ёз ойларида суғориш учун ишлатилади.

Ўзбекистонни сув билан таъминлашда Ўрта Осиёнинг энг йирик дарёлари: Амударё ва Сирдарё катта аҳамиятга эгадир. Энг узун дарё Сирдарё бўлиб, унинг узунлиги 2981 км ни ташкил қилади. Энг серсув дарё эса Амударё, унинг узунлиги 2660 км дир. Аммо бу дарёлар республиканинг сувга бўлган эҳтиёжини қондирмайди.

Ўзбекистон деҳқончилиги сунъий суғоришга асосланган минтақалар қаторига киради. Шу сабабли дарёлар моҳияти, уларнинг роли мавжуд деҳқончилик ерлари учунгина эмас, балки янги ерларни ўзлаштириш учун ҳам катта аҳамият касб этади.

Республика ҳудудида суғоришни яхшилаш мақсадида қадимдан дарёлардан кўплаб каналлар қазилган. Айниқса Амударё, Сирдарё, Зарафшон, Чирчиқ дарёларидан, Фарғона водийсидаги Қорадарё, Норин, Исфара, Сўх каби сойлардан кўплаб каналлар бошланган. Бу каналлар асосан суғориш мақсадида ҳамда гидроэлектр станциялар қурилишида катта аҳамиятга эгадир. Энг йирик каналлардан У.Юсупов номли катта Фарғона канали, Шимолий Фарғона, Наманган, эски Анҳор, Аму-Бухоро, Бўзсув ва бошқалардир. Йирик сув омборларидан Туямўйин, Чорвоқ, Каттақўрғон, Туябўғиз ва бошқалар буюд этилган.

Ўзбекистон ҳудудида 250 га яқин кўллар бўлиб улар асосан майда кўллардир. Бу кўллардан энг йириклари Орол, Айдаркўл ҳисобланади. Орол кўли катталиги сабабли денгиз номини олган эди. Лекин унинг сатҳи кейинги йилларда кескин пасайиб кетди. Кичик кўллардан айримлари шифобахшлилиги билан ажралиб туради. Булар жумласига Тузкон, Ахсикент, Денгизкўл, Қурбонкўли, Балиқкўл ва бошқалар киради.

Охирги йилларда кўплаб янги сув омборлари бунёд этилди. Буларга Оҳангарон, Жанубий Сурхон, Чимкўрғон ва бошқалар мисол бўлади. Бу сув омборлари асосан дарё режими тартибга солиб, баҳорги, қишки, кузги сувларни тўплаб, езда сув танқис бўлган пайтда экин далаларини сув билан таъминлаш мақсадида қурилган.

Республикамиз ер ости сувларига ҳам бой. Айниқса уларнинг заҳиралари текисликларда ва тоғ оралиғи ботиқларида кўплаб топилган. Артезиан сувларидан ташқари минерал сувлар ҳам кўп бўлиб, уларнинг йирик заҳиралари Фарғона, Сурхандарё ва Чирчиқ водийларида топилган. Ҳозирги кунда Ўзбекистонда 70 га яқин шифобахш минерал сув манбалари топилган. Булардан энг асосийлари Тошкент, Чортоқ, Фарғона, Олтиариқ, Чимён, Жайронхона ва бошқалардир. Бундай сувлар таркибида олтигургурт, водород, радий, йод, бром кабилар кўп бўлганлиги боис катта ахамиятга эгадир ва шифобахш сувлар сифатида кенг фойдаланилади. Айниқса Фарғона водийси минерал сувлари кимёвий таркибига кўра жаҳондаги кўплаб минерал сув хавзаларидан қолишмайди. Жумладан Чортоқ ва Чимён минерал сувларининг доврўғи нафақат Ўзбекистон балки, кўшни мамлакатларда ҳам машҳурдир.

Республикада хилма-хил ўсимликлар ўсади. Айниқса тоғли минтақаларда доривор ўсимликлар кўплаб учрайди. Уларнинг айрим турлари фақат Ўзбекистонда учрайди холос.

Ўзбекистон ҳудудида турли хил минерал ресурслар тарқалган. Республика ҳудудида ёнувчи, рудали ва рудасиз фойдали қазилмалар кўп. Айниқса олтин, вольфрам, мис, кўрғошин, руҳ, табиий газ ва бошқаларнинг заҳираларининг кўплиги бўйича жаҳон мамлакатларининг орасида етакчи ўринларда туради. Республика ҳудудида қурилиш материаллари (айниқса мрамар), ойна қуми, кейинги йилларда очилган йирик фосфорит конлари ҳам алоҳида аҳмиятга эгадир.

Ўзбекистон айниқса олтин қазиб чиқариш бўйича ажралиб туради. МДҲ давлатлари орасида Россиядан кейин иккинчи, жаҳонда эса саккизинчи ўринда туради. Сифатлилиги даражаси ҳам юқори. Олтиннинг йирик конлари Мурунтоғ, Кўкпатас, Учқудуқ, бундан ташқари, Зармитон, Маржонбулоқ, Чодак, Қўйтош ва бошқалардир. Мурунтоғ олтин кони асосида Қизилқумда йирик саноат маркази Зарафшон шахри қад кўтарган.

Рангли металллар Тошент вилоятида кўплаб топилган. Булар орасида мис қазиб чиқариш яхши ривожланган. Рангли металллар қазиб чиқариш асосида Олмалиқ шаҳри ривожланди. У республика иқтисодиётида муҳим аҳамиятга эгадир.

Қашқадарё ва Бухоро вилоятлари ҳудуди Ўзбекистоннинг йирик газ минтақаси ҳисобланади. Йирик конларидан Муборак, Шўртанг, Жарқоқ ва бошқалар шу ерда жойлашган. Айниқса Шўртанг газ кони истиқболи порлоқдир. Газ фақат ёқилғигина бўлиб қолмай балки қимматбаҳо кимёвий хом-ашёси ҳамдир.

Қашқадарё вилояти газ заҳиралари жихатидан Республикада етакчи ўринни эгаллайди. Кейинги пайтларда Устюрт платоси ҳудудларида ҳам янги-янги газ конлари топилди.

Республика ҳаётида кўмирнинг ҳам ўзига хос ўрни бор. Республикада қазиб олинган кўмирнинг 95% и Тошкент вилоятида-Ангрен кўмир ҳавзасига тўғри келади. Бу ерда кўмир очиқ усулда қазиб олинади. Шу сабабли маҳсулотнинг таннархи анча арзондир.

Сурхандарё вилояти тоғларида саноатда катта аҳамиятга эга бўлган тошкўмир конлари топилган. Булар Шарғун ва Бойсун конлари бўлиб, коксланувчанлиги билан ажралиб туради.

Республикада кўплаб миқдорда нефт қазиб чиқазилади. Дастлабки нефт кони Фарғона водийсида 1904 йилда топилган Чимён қонидир. Кейинчалик бу минтақада Полвонтош, Сўх, Жанубий Оламушук, Андижон ва бошқа конлар очилди. Мустақиллик йилларида эса (1992) Наманган вилоятида Мингбулоқ нефт кони топилди. Нефтни қайта ишлаш мақсадида Фарғона ва Олтиариқда нефтни қайта ишлаш завождари қурилган. Ҳозирги кунга келиб, Сурхон водийсида, Қашқадарё ва Бухоро вилоятлари ҳудудида ҳам нефт конлари очилган. Айниқса Кўқдумалоқ, Қоровулбозор конларининг истиқболи каттадир. 1990 йилларда 2 млн т атрофида нефт қазиб олинган бўлса, бу кўрсаткич 1998йилга келиб, 8 млн т дан ошиб кетди. Ўзбекистон ўз нефт мустақиллигига эришди. Айниқса Бухоро нефтни қайта ишлаш заводининг қурилиши катта аҳамиятга эга. Ҳозирги кунда Ўзбекистонда хилма-хил нефт маҳсулотлари ишлаб чиқарилмоқда.

Ер ости ва усти бойликлари табиатнинг энг буюк инъомидир. Бу бойликлардан тежаб-тергаб фойдаланиш, атроф муҳитни муҳофаза қилиш катта аҳамиятга эгадир.

АҲОЛИСИ ВА МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ

Ўзбекистон республикаси кўп миллатли мамлакатлардан бири бўлиб, 120 дан ортиқ миллат ва элатлар истиқомат қилади. Жами аҳолиси 25 млн 210 минг кишидан ортиқ. Аҳолисининг сони бўйича Марказий Осиё давлатлари орасида биринчи ўринда туради. (МДҲ давлатлари орасида Россия ва Украинадан кейин учинчи). Республикада Марказий Осиё аҳолисининг 43%и истиқомат қилади.

Мамлакат аҳолиси тез ортиб бормоқда. Аҳоли сонининг кўпайиши асосан табиий ўсиш ҳисобига рўй бермоқда. Республика аҳолиси ҳар йили ўртача 400-450минг кишига кўпаймоқда.

Аҳолининг кўпчилигини ўзбеклар ташкил қилади. (78%). Бундан ташқари қozoқлар, тожиклар, қорақалпоқлар, туркманлар, қирғизлар, руслар, украинлар ва бошқалар истиқомат қилишади.

Республикада урбанизация даражаси ўртача кўрсаткичга эга, яъни жами аҳолисининг 38 % шаҳарларда яшайди. Ўзбекистонда айниқса кейинги пайтларда қишлоқ аҳолиси тез ортиб бормоқда. Бунинг асосий сабаби қишлоқларда туғилишнинг юқорилигидир.

Ўзбекистонда аҳоли ҳудудлар бўйича нотекис тақсимланган. Аҳолининг ўртача зичлиги 1км² га 54 кишини ташкил этади. Лекин бу кўрсаткич вилоятлар ўртасида бир-биридан фарқ қилади. Масалан, аҳолиси энг зич вилоятлар: Андижон, Фарғона, Тошкент, Наманган вилоятлари бўлиб, буларда 300-500 кишини ташкил этгани ҳолда, Қорақалпоғистон республикаси, Навоий вилоятларида энг паст, яъни 8-10 кишига тўғри келади.

Республика аҳолисининг 45 фоиздан кўпрогини 20 ёшгача бўлган ёшлар ташкил этади. 55 ва ундан катта ёшдагилар эса жами аҳолининг 8% ни ташкил этади.

Аҳолининг жинсий таркибида аёллар салмоғи юқори бўлиб, жами аҳолининг 50,5 фоизини ташкил этади. Кейинги йилларда аёллар билан эркеклар орасидаги фарқ тобора каймайиб бормоқда. Масалан 1980 йилда аёллар эркекларга нисбатан 268 минг кишига кўп бўлган бўлса, 1990 йилга келиб 119 мингга тушиб қолди.

Аҳолининг жинсий ва ёш таркибига оид бўлган хусусиятлар меҳнат ресурсларида ҳам намоён бўлади. Меҳнат ресурсларининг асосини меҳнатга қобилиятли аҳоли ташкил этади. Ўзбекистонда меҳнат ресурсларига 16 ёшдан 60 ёшгача бўлган эркаклар, 16 ёшдан 55 ёшгача бўлган аёллар киради. Республика аҳолисининг 50 фоизга яқини меҳнат ресурсларига тўғри келади.

Ҳар йили ўртача 200-250 минг киши меҳнатга лайоқатли аҳоли таркибига қўшилади. Бу эса ўз навбатида меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланиш муаммосини келтириб чиқаради.

Меҳнат ёшидаги айрим аҳоли маълум объектив ва субъектив сабабларга кўра ишлаб чиқаришда иштирок эта олмайди.

Объектив сабабларга - ишлаб чиқаришдан ажрапган ҳолда ўқиш, ҳарбий хизматни ўташ кабилар кирса, субъектив сабабга кўра - яъни ёш болали ва кўп фарзандли аёлларнинг бола тарбияси билан, шахсий ҳўжалик юмушлари билан бандлиги мисол бўлади.

Ўзбекистонда иқтисодий фаол аҳолининг халқ ҳўжалик тармоқлари бўйича бандлиги бир-биридан фарқ қилади. Республика аҳолисининг асосий кўпчилиги моддий ишлаб чиқариш тармоқлари - яъни қишлоқ ҳўжалиги, саноат, транспорт, қурилиш ва бошқаларда банд. Номоддий ишлаб чиқариш тармоқларига эса республика аҳолисининг 30 фоизга яқини тўғри келади.

Ҳозирги кунга келиб, яъни иқтисоднинг бозор муносабатларига ўтиш жараёнида аҳоли бандлигида зарур ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Кичик ва ўрта бизнесинг ривожланиши билан яқка тартибда иш билан банд аҳоли сони ортиб давлат корхоналарида ишлаётганлар сони тобора камайиб бормоқда.

Ўзбекистонда ҳозирги кунда 120 та шаҳар, 113 та шаҳарча мавжуд. Шаҳар мақомини бериш давлатларда бир-биридан фарқ қилади. Қўшни республикаларда аҳоли сони 5 минг кишидан ошса, Ўзбекистонда эса 7 минг кишидан ошса, аҳолисининг 2/3 қисми қишлоқ ҳўжалигидан бошқа тармоқларда банд бўлса шаҳар деб аталади.

Республикада аҳолиси юз мингдан ортиқ бўлган 17 та шаҳар бўлиб, буларда шаҳар аҳолисининг 59 фоизи яшамоқда. Энг йирик шаҳарлари Тошкет (2149 минг), Наманган (397 минг),

Самарқанд, (363 минг), Андижон (343 минг), Қўқон, (202 минг), Марғилон ва бошқалардир.

Республикадаги барча вилоят марказлари (Гулистондан ташқари) йирик шаҳарлар ҳисобланади.

Ўзбекистонда ҳозирги кунда аниқ шаклланган иккита агломерациялар мавжуд. Булар Тошкент ва Фарғона-Марғилон агломерацияларидир.

Шунингдек Самарқанд, Андижон, Бухоро каби шаҳар агломерациялари ҳам шаклланмоқда.

ХЎЖАЛИГИ

Ўзбекистон хўжалигида қадимдан қишлоқ хўжалиги етакчи тармоқ ҳисобланиб келинган. Лекин сўнгги йилларда саноатнинг аҳамияти тобора ортиб бормоқда. Республика саноати кўп тармоқли бўлиб - қишлоқ хўжалик машинасозлиги, электр энергетика, нефт ва газ, кўмир, минерал ўғитлар ишлаб чиқариш, автомобилсозлик, енгил ва озиқ-овқат саноати кабилардир.

Республика саноатида етакчи ўрини оғир саноат эгаллайди. Маълумки бунга ёқилғи-энергетика, машинасозлик, металлургия ва қурилиш материаллари саноат тармоқлари киради. Оғир саноат халқ хўжаликнинг кўплаб тармоқларини янги техника жихозлари билан таъминлайди. Ҳозирги замон иқтисодиётини ривожлантиришда электр-энергетикасиз тасаввур этиб бўлмайди.

Республикада ишлаб чиқариладиган электр эргиянинг кўпчилиги ГРЭСлардан олинади. Буларга Сирдарё, Навоий, Тошкент, Ангрен, Тахиатош ва бошқа ГРЭСлар киради. Шунингдек ГЭСлар ҳам катта аҳамиятга эга, айниқса Чирчиқ-Бўзсув каскади ГЭСлари алоҳида ўринда туради.

Мамлакат саноатида етакчи тармоқлардан бири-машинасозлик. Машинасозлик саноатида пахта терувчи машиналар, чигит экувчи, йигирувчи, суғорувчи машиналар, автомобиллар, самолётлар ва ҳокозолар ишлаб чиқарилади.

Айниқса республиканинг Андижон вилоятида (Асака шаҳри) 1996 йилда Жанубий Корея билан ҳамкорликда қурилиб ишга туширилган ЎзДЭУ авто қўшма корхонаси катта аҳамиятга эгадир. Ўзбекистон жаҳонда автомобиллар ишлаб чиқарадиган 28 мамлакатнинг бирига айланди. Бу ерда “Нексия”, “Тико”,

“Дамас”, автомобиллари ишлаб чиқарилмоқда. Ҳозирги кунга келиб эса янги автомобил русуми “Матиз” ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.

1999 йил март ойидан бошлаб яна бир автомобил заводи ишга тушди. Бу қадимий Самарқанд шахридир. Шаҳарда Туркия билан ҳамкорликда “Самкочавто” қўшма корхонаси ташкил этилиб, ЎзОтайўл микро автобуслари ишлаб чиқаришлари йўлга қўйилди.

Республика машинасозлик тармоғида кўплаб корхона ва бирлашмалар ишлаб турибди. Булардан асосийлари Тошкент Агрегат заводи, ТТЗ, Ўзбекистон қишлоқ хўжалик машинасозлиги заводи, Чирчиқ кимё машинасозлиги, Андижон ирмаш ва бошқа заводлардир.

Оғир саноатнинг муҳим тармоқларидан яна бири ёқилғи саноати бўлиб, табиий газ, нефт, кўмир қазиб чиқариш, нефтни қайта ишлашни ўз ичига олади. Газ саноати республика ёқилғи саноатининг энг ёш тармоғи ҳисобланади. Янги газ конларининг очилиши билан Ўзбекистон табиий газга бой ва газ саноати ривожланган мамлакатлардан бирига айланди. Республика газ қазиб чиқаришда МДХ давлатлари орасида Россия ва Туркманистондан кейин учинчи ўринда туради. Мамлакатда олинadиган табиий газнинг 80% ини Қашқадарё вилояти беради. Республикада барча ёқилғилар орасида газнинг салмоғи 85%дан ортиқдир.

Нефт саноати ҳозирги замон ёқилғи саноатининг самарали турларидан биридир. Нефт саноати республика ёқилғи саноатининг тўнғич тармоғи ҳисобланади. Ўзбекистон мустақиллик йилларида нефт мустақиллигига ҳам эришди. Асосий нефтни қайта ишлаш заводлари Фарғона водийсидаги Фарғона, Олтиариқ ва Бухоро вилоятидаги Қоравулбозор нефтни қайта ишлаш заводлари ҳисобланади.

Ўзбекистонда кўмир захиралари унча катта эмас. Асосий конлари Тошкент вилоятидаги Ангрен ва Сурхондарё вилоятидаги Шарғун ва Бойсун конларидир. Асосий кўмир Ангрен конидан олинади. (95 ф) Унинг таннархи анча арзон. Кўмир саноати республикада яна ҳам ривожланиб бораверади.

Республика саноат тармоқлари орасида рангли металлургия ҳам ўзига хос аҳамиятга эгадир. Минтақада мис, вольфрам, молибден, қўрғошин, рух, олтин қазиб чиқариш ривожланган.

Рангли металлургиянинг маркази Олмалик ҳисобланса, нодир металллар асосан Мурунговда (Зарафшон) топилган. Йирик саноат марказлари Олмалик-тоғ металлургия комбинати, Чирчиқ ўтга чидамли ва қийин эрийдиган металллар заводи, Навоий-тоғ металлургия комбинатлари ва бошқалардир. Мурунгов олтин конида Ўзбекистон-Америка қўшма корхонаси “Зарафшон-Ньюмонт” ташкил этилган. Бу қўшма корхона чиқиндилардан олтин ажратиб олишга ихтисослашган.

Республикада қора металлургия ҳам шаклланган. Унинг маркази Бекобод шаҳри бўлиб, бу ерда 1946 йили металлургия комбинати ишга туширилган. Бу корхона металл асосида ишлайди.

Кимё саноати ҳам халқ хўжалигида катта аҳамиятга эгадир. Ҳозирги замон ишлаб чиқаришини пластмасса, сунъий тола, лак-бўёқ, кислота ва бошқа кимёвий маҳсулотларсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Кимё саноати марказлари Тошкент, Самарқанд, Чирчиқ, Андижон, Фарғона, Навоий, Олмалик, Поп, Жиззах каби қатор шаҳарлар ҳисобланади. Шунингдек республикада электротехника, қурилиш материаллари, енгил ва озиқ-овқат саноати тармоқлари ҳам анча яхши ривожланган.

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ

Республика иқтисодиётини ривожлантиришда қишлоқ хўжалиги алоҳида аҳамиятга эгадир.

Қишлоқ хўжалиги аҳолини озиқ-овқат билан, саноат тармоқларини эса қимматбаҳо хом-ашёлар билан таъминлаб туради. Республика аҳолиси қадимдан қишлоқ хўжалиги билан шуғулланиб келишган, бой тажрибага эгадир. Қишлоқ хўжалигида етакчи тармоқ деҳқончилик ҳисобланади.

Ўзбекистонда деҳқончиликнинг етакчи тармоғи бўлган пахтачиликда сугоришдан кенг фойдаланилади. Лекин республикада сугориладиган ерлар салмоғи унча катта эмас. Ерларнинг кўпчилигини чўллар ва чала чўллар эгаллаган. Деҳқончилик ҳудудларида барча экинлар экилади. Пахтачилик билан алмашлаб маккажўхори, буғдой экилади. Шунингдек, шоликорлик, боғдорчилик, узумчилик ҳам тараққий этган.

Республиканинг барча ҳудуларига ғалла, асосан буғдой экилади. Лекин яқин вақтларгача четдан кўплаб миқдорда дон олиб келинган. Республикада олиб борилган аграр сиёсат туфайли бу нарса аста секин барҳам топмоқда. Ҳозирги кунда республикада тўрт миллион тоннага яқин буғдой етиштирилмоқда. Бу эса ўз навбатида ғалла мустақиллигига эришишга олиб келмоқда. Ғаллачиликда шולי етиштириш ҳам катта аҳамият касб этади. Шולי етиштиришда Қорақалпоғистон республикаси ва Хоразм вилояти етакчи ўринда туради.

Шунингдек республикада каноп етиштириш (Тошкент вилояти), тамаки етиштириш (Самарқанд вилояти), Махсар (ёғ олиш учун, Самарқанд вилояти), қандловлаги (Хоразм вилояти), полиз экинлари (Сирдарё, Жиззах вилоятлари), картошка (Самарқанд, Тошкент вилоятлари) етиштириш ҳам яхши ривожланган.

Ўзбекистон иқлим шароити боғдорчилик учун ҳам қулай. Боғдорчилик ва узумчилик иқтисослашган тармоқлардан биридир. Ўрик етиштириш Фарғона водийсида, анор Қашқадарё вилояти (Варганза), Фарғона вилояти (Қува), Сурхондарё вилояти (Дошноввот) да кўплаб етиштирилади.

Узумчилик барча вилоятларда ривожланган. Бу соҳада айниқса Самарқанд, Тошкент, Фарғона, Жиззах, Қашқадарё вилоятлари етакчи ўринда туради.

Чорвачилик деҳқончиликдан кейин туради. Чорвачиликда етакчи тармоқ қўйчиликдир. Айниқса республикада қорақўл қўйлари боқиш яхши йўлга қўйилган бўлиб, ҳалқаро ихтисослашган тармоқдир. Навоий, Бухоро, Қашқадарё, Самарқанд ва Жиззах вилоятлари ҳамда Қорақалпоғистонда кўплаб қорақўл қўйлари боқилади. Сурхондарё, Бухоро, Қашқадарё вилоятларида ҳисори қўйлари кўп бўлиб, улар асосан гўшти ва юнги учун боқилади. Наманган вилояти эса майин юнгли ангор эчкиларни боқишда етакчи ўринда туради. Қорамоллар барча вилоятларда боқилади. Энг кўп Қашқадарё, Тошкент, Фарғона, Самарқанд вилоятларига тўғри келади.

Йирик шаҳарлар атрофида сут-гўшт чорвачилик, чўл минтақаларида эса гўшт - сут чорвачилиги ривожланган. Мустақиллик йилларидан бошлаб йилқичилик ҳам кўпая бошлади. Шунингдек республикада паррандачилик, даррандачилик ҳам ривожланиб бормоқда.

ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИК РАЙОНЛАР

Республикада 8 та иқтисодий район ажратилади.

1. Тошкент иқтисодий райони (Тошкент вилояти)
2. Мирзачўл иқтисодий райони (Сирдарё, Жиззах вилоятлари)
3. Фарғона иқтисодий райони (Андижон, Наманган, Фарғона вилоятлари)
4. Самарқанд иқтисодий райони (Самарқанд вилояти)
5. Бухоро - Навоий иқтисодий райони (Бухоро, Навоий вилоятлари)
6. Қашқадарё иқтисодий райони (Қашқадарё вилояти)
7. Сурхондарё иқтисодий райони (Сурхондарё вилояти)
8. Қуйи Амударё иқтисодий райони (Қорақалпоғистон республикаси ва Хоразм вилояти)

ТОШКЕНТ ИҚТИСОДИЙ РАЙОНИ

Иқтисодий район маъмурий жиҳатдан Тошкент вилоятдан иборат бўлиб, унинг майдони 15.6 минг км², Аҳолиси 4560,3 минг киши (2002). Бу район республика ҳудудининг 3,5 фоизини, аҳолисининг эса 18 фоизини ташкил этади. Аҳоли зичлиги 1км² га 292,3 киши тўғри келади.

Иқтисодий район Республиканинг шимолий-шарқий қисмида жойлашган бўлиб, шимолда Қозоғистон, шимолий-шарқда Қирғизистон ва Наманган вилояти, жанубда Тожикистон ва ғарбда Сирдарё вилояти билан чегараланади. Ҳудудининг катталиги бўйича иқтисодий районлар орасида ўринда туради.

Табий шароити хилма хил бўлиб, ер юзаси ғарбдан шарқга томон кўтарилиб боради. Табий ресурсларга бой. Айниқса минтақа қудудида кўмир, рангли металллар, қурилиш материаллари кўплаб топилган. Минтақа хўжалигининг ривожланганлиги бўйича республикада етакчи ўринни эгаллайди. Иқтисодий район республика ялпи sanoat маҳсулотининг 40фоизга яқинини беради: sanoat маҳсулотининг 3/2 қисми оғир sanoatга тўғри келади. Республикада ишлаб чиқариладиган электр-энергиянинг 44 фоизини, кўмирнинг 95 фоизини, қишлоқ хўжалик машиналарининг 95 фоизини, кўн-пойафзалнинг 3/1

қисмини, ўсимлик мойининг 30 фоизини ва бошқа кўплаб маҳсулотларни етказиб беради.

Иқтисодий район аҳолиси ҳудудлар бўйича нотекис жойлашган. Дарё водийлари суғориладиган ерларда 1км² га 400-450, тоғ ён бағирларида эса 5-10 киши тўғри келади. Аҳолисининг миллий таркиби хилма-хил бўлиб, ўзбеклар кўпчиликни-45фоизни, руслар 15 фоизни, татарлар 7 фоизни, қozoқлар 6,3 фоизи, корейслар 3,2 фоизни ташкил этади. Бундан ташқари украинлар, яҳудийлар, тожиклар ва бошқа миллатлар ҳам истиқомат қилишади.

Аҳолисининг асосий қисми шаҳарларда яшайди. Тошкент шаҳри билан қўшиб ҳисобланганда 71 фоиздан ортади. Минтақада 17 та шаҳар ва 19 та шаҳарча мавжуд. Энг йирик шаҳарлари Тошкент, Ангрен, Олмалиқ, Чирчиқдир. Бу ерда Тошкент агломерацияси ташкил топган бўлиб, у моноцентрик аҳамиятга эгадир.

Тошкент шаҳри-республика пойтахти, йирик саноат, транспорт марказидир. Аҳолиси 2149 минг киши (2002). Маъмурий жиҳатдан 11 та туманга бўлинган. У нафақат Марказий Осиё, балки МДХ даги энг йирик шаҳарлардан биридир. Шаҳарда республика саноат маҳсулотларининг 25 фоизга яқини ишлаб чиқарилади. Энг йирик корхоналари Ўзбекистон қишлоқ хўжалик машинасозлиги заводи, Тошкент қишлоқ хўжалиги машинасозлиги заводи, самолётсозлик ва бошқалар.

Асосий темир йўллар Тошкент-Оренбург-Москва, Тошкент-Туркманбоши, Тошкент-Андижон, Тошкент-Душанбе ва бошқалардир. Ҳаво йўллари - Тошкентдан-Дехли, Ханой, Истанбул, Манила, Дубай, Франкфурт на Майне ва бошқа кўплаб мамлакатлар шаҳарлари билан боғланган бўлса, автомобил йўллари орқали Марказий Осиё давлатларининг барчаси билан боғланган,

Чирчиқ-аҳолиси сони (142 минг киши) ва саноат ҳажми бўйича Тошкентдан сўнг иккинчи ўринда туради. Шаҳарда минерал ўғитлар ишлаб чиқариш, капролактам, қийин эрийдиган ва ўтга чидамли металл қотишмалари, трансформатор ва бошқа корхоналар ишлаб турибди.

Ангрен - (130 минг киши)йирик саноат маркази бўлиб, кўмир асосида ишлайдиган корхоналар кўп. Ангрен ГРЭСи, резина техника буюмлари, подземугольгаз корхонаси, тоғ-кон, олтин бойитиш ва бошқалар жойлашган.

Олмалиқ (114 минг киши) районнинг асосий рангли металлургия марказидир. Олмалиқ кон-металлургия комбинатида мис ва рух бойитиш, олтин қуйиш, сульфат кислота олиш ва бошқа цехлар ишлаб турибди. Шаҳарда кимё саноати ҳам яхши ривожланган, бу ерда пластмасса идишлар, кир ювиш воситалари, аммофос ишлаб чиқариш ва бошқалар йўлга қўйилган.

Иқтисодий районда ёқилғи энргетика мажмуаси яхши ривожланган. Минтақада республиканинг 45%га яқин электр энергетикаси ҳосил қилинади. Улар Тошкент, Ангрен, Янги Ангрен ГРЭС лари ва Чирчиқ - Бўзсув каскадидаги ГЭСлардан олинади.

Иқтисодий район республикада ягона қора металлургия марказига ҳам эга. Бекобод металлургия заводи республикада тўпланган темир-терсак асосида ишлайди.

Чирчиқ шаҳрида қийин эрийдиган ва ўтга чидамли қотишмалар комбинати ишлаб турибди. Комбинатда вольфрам ва молибдендан кўплаб турдаги махсулотлар ишлаб чиқарилади.

Машинасозлик энг ривожланган тармоқлардан биридир. Бу ерда қишлоқ хўжалик машинасозлиги (Тошкент қишлоқ хўжалик машинасозлиги, Ўзбекистон қишлоқ хўжалик машинасозлиги, Чирчиқ қишлоқ хўжалик машинасозлиги), электротехника (Тошенткабель, Чирчиқ трансформатор, Тошкент электротехника заводлари), кимё машинасозлиги кабилар муҳим аҳамиятга эгадир. Шунингдек районда самолётсозлик, электротехника (Ал-Хоразмий, Зенит, Миконд) ва бошқа корхоналар ишлаб турибди.

Итисодий районда енгил ва озиқ-овқат саноати ҳам яхши ривожланган. Улар қишлоқ хўжалик махсулотларини қайта ишлашга ихтисослашган. Минтақада йирик пахта тозалаш заводлари, луб заводлари мавжуд.

Енгил саноатнинг энг йирик корхонаси Тошкент тўқимачилик комбинати бўлиб, бу ерда ип газлама ва бошқалар ишлаб чиқарилади. Шунингдек "Малика, Юлдуз, Қизил тонг" ишлаб чиқариш бирлашмалари, Орзу чарм-галантерия, Олмалиқ гилам фабрикаси, Тошкент, Чирчиқ, Янгийўл пойафзал корхоналари ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Шу билан бирга мебел, термос, пластмасса махсулотлар ишлаб чиқариш ўзига хос ўринда туради.

Иқтисодий район қишлоқ хўжалиги ҳам яхши ривожланган. Минтақа сабзовот, мева, каноп ҳамда дон етиштириш бўйича олдинги ўринларда туради. Бу ерда шоланинг 11 фоиз, картошканинг 17,4 фоизи, сабзавотнинг 20 фоизи етиштирилади. Тоғ ён бағирларида лалмикор деҳқончилик, текисликларда эса суғориб деҳқончилик қилиш ривожланган.

Иқтисодий район чорвачилиги гўшт-сут етиштиришга ихтисослашган. Йирик шаҳарлар атрофида сут-гўшт чорвачилиги устун туради. Қорамоллар, чўчка ва паррандалар шаҳар атрофида боқилса, қўй ва эчкилар эса тоғ ён бағирларида кўплаб боқилади. Айниқса ангор эчкилари боқиш яхши ривожланган.

МИРЗАЧЎЛ ИҚТИСОДИЙ РАЙОНИ

Бу иқтисодий район маъмурий жиҳатдан Сирдарё ва Жиззах вилоятларини ўз ичига олади. Унинг майдони 25,5 минг км², аҳолиси 1,7 (2000) миллион киши, Майдони бўйича 4 ўринда туради. Аҳоли зичлиги 1км² га 63,9 киши тўғри келгани ҳолда, Жиззах вилоятида 47,7 киши тўғри келади холос. Аҳолининг миллий таркибида ўзбеклар кўпчилиқни ташкил қилади. Жами аҳолининг 71 фоизи ўзбеклар, булардан ташқари руслар, қozoқлар, корейслар ва бошқа миллатлар ҳам кўп. Урбанизация даражаси анча паст. Шаҳар аҳолиси 30 фоизни ташкил этади. Минтақада 12 та шаҳар ва 10 та шаҳарча мавжуд бўлиб, улардан энг йириги Жиззах шаҳридир. Шаҳарда 134 мингдан ортиқ аҳоли яшайди. Гулистон, Янгиер шаҳарлари нисбатан кичикроқдир.

Мирзачўл хўжалигида қишлоқ хўжалиги устун туради. Минтақа Ўзбекистоннинг асосий пахтачилик марказларидан бири ҳисобланади. Бу ерда Республика қишлоқ хўжалиқ маҳсулотининг 16 фоизи етиштирилади. Кейинги йилларида саноат ҳам анча ривожланиб бормоқда. Айниқса Сирдарё ГРЭС и қурилиши катта аҳамиятга эга бўлди. Шунингдек минтақада рангли металлургия саноати яхши ривожланган. Машинасозлик энди ривожланиб бормоқда. Айниқса Жиззах аккумулятор заводи алоҳида ўринда туради.

Кимё саноати маркази Жиззах шаҳридир. Бу ерда ирригация ва мелиорация мақсадларида ишлатиладиган полиэтилен қувурлар ишлаб чиқариш комбинати жойлашган.

Минтақада қурилиш материаллари саноати анча яхши ривожланган. Йирик марказлари Жиззах ва Янгиер шаҳарларидир. Минтақа ҳудудидан кўплаб мрамор қазиб олинади.

Иқтисодий районда енгил ва озиқ-овқат саноати анча тез ривожланиб бормоқда. Бу ерда йирик пахта тозалаш заводлари кўпчиликти ташкил этади. Барча шаҳарларда озиқ-овқат корхоналари ишлаб турибди.

Иқтисодий район республиканинг йирик пахтачилик марказларидан биридир. Минтақа ҳудудининг деярли ярмига пахта экилади. Пахта билан алмашлаб буғдой, маккажўхори етиштирилади.

Ғалла етиштириш бўйича республикада олдинги ўринда туради. Шунингдек Мирзачўл ўзининг полиз экинлари билан ҳам машҳур. Республикада қовун-тарвуз етиштириш бўйича биринчи ўринда (26,2 фоиз) туради. Полиз экинлари мамлакат ташқарисига ҳам чиқарилади.

Минтақа қишлоқ хўжалигида чорвачиликнинг ҳам аҳамияти каттадир. Районда республика қорақўлининг 10 фоизга яқини етиштирилади. Шунингдек паррандачилик, пиллачилик ҳам яхши ривожланган.

Мирзачўл хўжалиги бундан кейин ҳам ривожланиб бораверади. Бунинг асосий сабаби унинг географик ўрнининг қулайлигидир. Унинг ҳудудидан асосий автомобил ва темир йўллар ўтган бўлиб, республиканинг бошқа иқтисодий районлари билан алоқани яхшилади.

ФАРҒОНА ИҚТИСОДИЙ РАЙОНИ

Минтақа маъмурий жиҳатдан Андижон, Наманган, Фарғона вилоятларидан иборат бўлиб, уларнинг ҳудуди 18,3 минг км² га тенг. Аҳолиси 6984 минг киши (2002). Аҳоли зичлиги 1км² 363 киши га тўғри келади.

Минтақа республика ҳудудининг 4,3 фоизни, аҳолининг эса 25 фоиздан кўпроғини ташкил қилади.

Фарғона водийси табиий шароитига кўра республика бошқа минтақаларидан кескин фарқ қилади. Унинг барча томони тоғлар билан ўралган. Минтақа ғарбдан шарққа чўзилган бўлиб, бодом шаклига эгадир. Водийнинг ғарбий қисмидагина очиқ жой бўлиб, Хўжанд дарвозаси орқали Мирзачўл ва Тош-

кент иқтисодий районларига чиқиш имкониятига эга. Табиий ресурсларга анча бой. Нефт, рангли металллар, қурилиш хомашёлари ва бошқалар алоҳида аҳамиятга эгадир. Республикадаги дастлабки нефт кони ҳам Фарғона водийсида топилган. (Чимён)

Табиий шароитининг қулайлиги бу ерда қадимдан аҳолининг зич яшашига имкон беради.

Минтақа ҳўжалигининг ривожланганлиги бўйича Тошкент иқтисодий районидан кейин туради. Ўзбекистонда ишлаб чиқариладиган ялпи саноат маҳсулотининг 25 фоиздан кўпроғини, қишлоқ ҳўжалик маҳсулотининг 30 фоизни, шу жумладан пахта-нинг 27 фоизи, пилланинг 3/2 қисмини шу иқтисодий район етказиб беради.

Минтақа аҳолиси ҳудудлар бўйича нотекис жойлашган. Аҳоли энг зич ҳудуд Андижон вилояти бўлиб, 1км² га 536 кишидан ортик тўғри келади. Аксинча Наманган вилояти тоғ ён бағирларида нисбатан кам. Минтақада урбанизация даражаси анча паст. Жами аҳолининг 32 фоизга яқини шаҳарларда яшайди. Лекин шаҳарлар сони бўйича барча иқтисодий районлардан олдинда туради. Бу ерда 28 та шаҳар, 26 та шаҳарча бор.

Энг йирик шаҳарлари Наманган, Андижон, Қўқон, Марғилон, Фарғона ва бошқалардир. Наманган шаҳри аҳолисининг сони бўйича пойтахт Тошкент шаҳридан кейин иккинчи ўринда туради (9397 минг).

Минтақада республика саноат маҳсулотининг 25 фоизи ишлаб чиқарилади. Ўз маҳсулотининг салмоғи бўйича машини-созлик, енгил ва озиқ-овқат саноати етакчи ўринда туради.

Яхши ривожланган саноат тармоқларидан-машинасозлик катта аҳамиятга эгадир. Бу ерда ирригация ва мелиорация машинасозлиги, қишлоқ ҳўжалик машиналари қисмлари, тўқима-чилик машинасозлиги ва бошқалар ривожланган. Шунингдек минтақада Марказий Осиёдаги дастлабки автомобил заводи қурилиб ишга туширилган. Заводда "Нексия, Тико, Дамас" автомобиллари ишлаб чиқарилмоқда. Ҳозирги кунда янги автомобил модели "Матиз" ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.

Минтақада кимё саноати ҳам яхши ривожланган. Фарғонада азот ўғитлар, Қўқонда суперфосфат заводи, Андижон гидролиз заводи, Попда резина техника буюмлари илаб чиқариш ва бошқалар катта аҳамиятга эга.

Шунингдек иқтисодий районда энгил саноат ва озиқ-овқат саноати ҳам яхши ривожланган. Йирик марказлари Наманган, Марғилон, Қўқон ва бошқалар.

Фарғона иқтисодий райони энг йирик қишлоқ хўжалик минтақаси ҳамдир. Унинг асосини деҳқончилик ташкил этади. Суғориладиган ерларда пахтачилик билан шуғулланишади. Ёрдамчи тармоқ эса буғдой етиштиришдан иборат. Боғдорчилик ва узумчилик ҳам яхши ривожланган. Айниқса Қува анорлари, Наманган олмалари, Олтиариқ турп ва бодринглари жуда машҳур. Кейинги пайтларда иссиқ хоналарда лимон етиштириш ривожланмоқда.

Минтақада чорвачилик деҳқончиликка нисбатан анча сустривожланган. Тоғ яйловлари қўшни республикалар ҳудудига тўғри келади. Қорамолчилик ҳам ривожланиб бормоқда.

Минтақа транспорти ҳам яхши ривожланган. Водий бўйлаб йирик шаҳарларни туташтирувчи халқа йўли қурилган. Бу ердаги Тошкент-Наманган-Андижон, Тошкент-Марғилон-Андижон, Бишкек-Жалолобод темир йўллари юк ва йўловчи ташишда катта аҳамиятга эга. Барча йирик шаҳарлардан Тошкент шаҳрига хаво йўли очилган.

САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЙ РАЙОНИ

Иқтисодий район Самарқанд вилоятидан иборат бўлиб, унинг майдони 16,8 минг км², аҳолиси 2,7 миллион киши. Минтақа республика ҳудудининг 3 фоизини, аҳолисининг эса 10,7 фоизини ташкил этади. Иқтисодий район республиканинг марказий қисмида Зарафшон водийсида жойлашган.

Табиий шароити ўзига хос. Шимолда Нурота, шимолий шарқда Туркистон, шарқда ва жанубий шарқда эса Зарафшон тизма тоғлари билан ўралган. Республикада энг кўп ёгин миқдори шу ерга тушади (900 мм). Табиий ресурсларга анча бой. Бу ерда рангли металллар, мрамар, оҳақтош, керамзит ва бошқалар учрайди.

Минтақада аҳоли зичлиги нисбатан юқори бўлиб, 1 км² га 100 киши тўғри келади. Аҳолининг миллий таркибида ўзбеклар, тожиклар кўпчилиқни ташкил этади. Бундан ташқари руслар, еврейлар, эронийлар, татарлар, озарбайжонлар ва бошқалар ҳам истиқомат қилишади. Аҳолисининг 28 фоизи шаҳарларда

яшайди. Минтақада 11 та шаҳар ва 12 та шаҳарча бор. Иқтисодийнинг турли соҳаларида 33,8 фоиз аҳолиси банд.

Иқтисодий район хўжалигида саноат етакчи ўринда бўлиб, тоғ-кон, машинасозлик, кимё, енгил ва озиқ-овқат саноати тармоқлари яхши ривожланган.

Самарқанд шаҳри (аҳолиси 363 минг киши) (2002) энг қадимий шаҳарлардан биридир. Тарихий ва меъморчилик ёд-горликлари кўп бўлганлиги сабабли жаҳоннинг кўплаб мамлакатларидан туристларни ўзига жалб қилади. Айиқса Улуғбек, Тиллақори, Шердор мадрасалари, Улуғбек расадхонаси, Гўри Амир, Бибиҳоним мачити ва бошқалар жуда машҳур.

Шаҳарда кўплаб машинасозлик корхоналари қурилган. “Красний двигатель, Кинап”, Лифтсозлик, “Сико” совутгичлар ишлаб чиқариш заводлари ишлаб турибди. Минтақа республиканинг иккинчи автомобил маркази ҳамдир. Бу ерда Туркия билан ҳамкорликда “Самкосавто” қўшма корхонаси қурилиб, микроавтобуслар (Ўз Отайўл) ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.

Кимё саноатида Самарқанд суперфосфат заводи етакчи ўринда туради.

Иқтисодий районда енгил саноат яхши ривожланган. Йирик пахта тозалаш заводлари, шойи газлама ишлаб чиқариш, чинни заводи ва бошқалар катта аҳамиятга эга. Республика трикотаж буюмларининг 20фоиз шу минтақага тўғри келади.

Озиқ-овқат саноати маҳаллий хом ашёлар асосида ишлайди. Консерва, ўсимлик мойи, тамаки, чой қадоқлаш, бройлер корхонаси яхши ривожланган.

Минтақада қишлоқ хўжалиги яхши йўлга қўйилган. Ҳудудининг катта қисми суғорилиб деҳқончилик қилишга яроқли. Асосан пахтачилик ривожланган. Бундан ташқари техника экинларидан зиғир, кунжут, махсар кабилар экилади. Ургут республиканинг тамаки етиштиришга ихтисослашган туманидир.

Пахта била алмашлаб маккажўхори, буғдой экилади. Лалмикор ерларда буғдой, арпа етиштириш яхши йўлга қўйилган. Шунингдек митақада сабзавот, (16 фоиз) айниқса картошка кўплаб етиштирилади. Картошка етиштириш бўйича республикада (23 фоиз) биринчи ўринда туради. Шу билан бирга боғлар ва узумзорлар ҳам кўп. Майиз етиштириш бўйича ҳам республикада олдинги ўринда туради.

Иқтисодий район кишлоқ хўжалигида чорвачилик ҳам катта аҳамиятга эга. Қорамолларнинг умумий сони бўйича биринчи ўриндадир. Қора моллар барча ҳудудларда боқилади.

Районда кўйчилик, қоракулчилик ҳам яхши ривожланган. Қоракўлчилик бўйича Бухоро-Навоий ва Қашқадарё иқтисодий районларидан сўнг учинчи ўринда туради. Нарпай тумани қоракўлчиликка ихтисослашган.

Шунингдек пиллачилик ҳам яхши ривожланган бўлиб, Фарғона ва Бухоро-Навоий иқтисодий районларидан кейинда туради. Минтақада чўчқачилик ва паррандачилик ҳам ривожланиб бормоқда.

Район хўжалиги бундан кейин ҳам ривожланиб бораверади. Самарқанд ҳозирги пайтда йирик илм-фан, саноат, транспорт ва рекреация маркази ҳисобланади. Шаҳар аэропорти халқаро аэропорт мақомига эга бўлиб, МДХ давлатлари ва бошқа хорижий давлатлар билан ҳаво йўли орқали боғланган.

БУХОРО – НАВОИЙ ИҚТИСОДИЙ РАЙОНИ

Иқтисодий район Бухоро ва Навоий вилоятларидан иборат. Унинг майдони 153,3 минг км². Аҳолиси 2,2 млн киши (2002). Иқтисодий район республика ҳудудининг 34 фоизини ташкил этгани ҳолда, аҳолиси атига 8,1 фоизга тўғри келади.

Минтақа ҳудуди асосан текисликлардан иборат (90 фоизи). Фақатгина унинг шарқий қисмида Нурота тоғлари, Марказий қисмларида эса қадимги қолдиқ тоғлар (Бўконтўғ, Томдитўғ, Овминзатўғ ва бошқалар) жойлашган.

Иқтисодий район фойдали қазилмаларга бой. Айниқса табиий газ, рангли металллар, минерал тузлар, қурилиш материаллари катта аҳамиятга эгадир.

Минтақа аҳолиси жуда нотекис жойлашган. Ўртача зичлиги 1км²га 10-12 кишини ташкил этгани ҳолда суғориладиган ерларда бу кўрсаткич 45-50 киши бўлса, чўлларда 2-3 кишига тўғри келади. Жами аҳолининг 41,2 фоизи иқтисодий фаол аҳоли ҳисобланади.

Урбанизация даражаси нисбатан юқори. Бу ерда жами аҳолисининг 35 фоизга яқини шаҳарда яшайди. Йирик шаҳарлари Бухоро (240 минг) Навоий (141 минг) Зарафшон, Учқудук.

Аҳолининг миллий таркиби хилма-хил. Жами аҳолининг 74 фоизи узбеклар, бундан ташқари руслар, тожиклар, қozoқлар, қорақалпоқлар, украинлар ва бошқа миллат вакиллари ташкил этади. Ўзбеклар барча ҳудудларда, руслар ва украинлар саноат марказларида, қozoқлар Томди туманида кўпчиликни ташкил этади.

Иқтисодий район хўжалиги қадимдан яхши тараққий этган. Ҳозирги кунга келиб замонавий саноат тармоқлари ривожлаиб бормоқда. Минтақада электрэнергетика, рангдор металлургия, кимё саноати, қурилиш материаллари, енгил ва озиқ-овқат саноати тармоқлари етакчи ўринда туради.

Иқтисодий район республика электрэнергиясининг 18 фоизга яқинини ишлаб чиқаради. Бу ерда энг йирик ГРЭСлардан бири Навоий ГРЭСи ишлаб турибди. Газ саноати ҳам яхши ривожланган. Яқин вақтларгача республикада етакчи ўринни эгаллаб келган бўлса, ҳозирги кунда Қашқадарё вилоятидан кейин иккинчи ўринда туради.

Иқтисодий районнинг энг ривожланган саноат тармоғи рангдор металлургиядир. Бу ерда республиканинг асосий олтин заҳираси тўпланган. Йирик олтин конлари асосида (Мурунтов, Кўкпотас) Зарафшон, Учқудуқ шаҳарлари ривожланди.

Кимё саноати ўзига хос аҳамиятга эга. Унинг асосий маркази Навоий шаҳри ҳисобланади.

Минтақада нефт саноати ҳам ривожланиб бормоқда. Қоровул- бозор нефтни қайта ишлаш заводининг қурилиши Республиканинг нефт мустақиллигига эришишига катта хисса қўшди. Иқтисодий районда кўплаб хорижий давлатлар билан қўшма корхоналар ташкил этилган. Улардан асосийлари Бухоро-Омега (Ўзбекистон-Греция), Зарафшон - Ньюмонд (Ўзбекистон-АҚШ) ва бошқалардир. Шунингдек минтақада енгил ва озиқ-овқат саноати ҳам яхши ривожланган. Улар асосан қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлашга ихтисослашган.

Иқтисодий район қишлоқ хўжалигида деҳқончилик ва қоракўлчилик етакчи ўринда туради. Деҳқончиликда пахтачилик яхши ривожланган. Ингичка толали пахта етиштириш катта аҳамиятга эга. Пахта билан алмашлаб маккажўхори, бугдой экилади. Баҳорикор ерларда бугдой, арпа етиштириш ва боғдорчилик билан шуғулланишади. Шунингдек минтақада полиз экинлари кўплаб экилади.

Минтақа ҳудудининг катта қисми чўллардан иборат. Шу сабабли чўл яйлов чорвачилиги бўйича етакчи. Бу ерда республиканинг асосий қорақўл қўйлари, туялари боқилади. Айниқса туячилик Томди туманида яхши ривожланган.

Қорақўл терилари ишлаб чиқариш учун минтақада Бухоро-Омега (Ўзбекистон-Греция) қўшма корхонаси ташкил этилган. Бу ерда ҳар йили 700 мингга яқин турли хил сифатли қорақўл терилари ишлаб чиқарилади.

Иқтисодий район ҳудудидан йирик темир йўл, автомобил ва қувур транспортлари ўтказилган. Янги қурилган Учқудуқ-Султон Увайс темир йўли минтақа хўжалигининг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади.

ҚАШҚАДАРЁ ИҚТИСОДИЙ РАЙОНИ

Иқтисодий район Қашқадарё вилоятидан иборат. Унинг майдони 28,6 минг км², аҳолиси 2 млн 57 минг киши (2002). У республика ҳудудини 6,3 фоизини аҳолисининг эса 10 фоизга яқинини ташкил этади.

Минтақа Ўзбекистоннинг жанубий қисмида жойлашган. Унинг ҳудудида кўплаб минерал ресурслар топилган. Айниқса табиий газ захиралари кўп. Уларнинг йирик конлари Кўкдумалоқ, Муборак, Зеворди, Шўртанг ва бошқалардир. Газ қазиб чиқариш бўйича республикада биринчи ўринда туради. Шунингдек бу ерда нефт, оҳақтош, ёнувчи сланец, минерал тузлар ва бошқа кўплаб қурилиш материаллари конлари топилган.

Аҳолиси тез ўсиб бормоқда. Аҳоли зичлиги 1 км² га 78 киши тўғри келади. Китоб-Шаҳрисабз ботиғида эса энг юқори 250-300 киши тўғри келса, чўлларда ва баланд тоғларда 2-3 кишини ташкил этади. Аҳолининг миллий таркибида ўзбеклар кўпчиликни ташкил этади. Бундан ташқари руслар, тожиклар, татарлар, туркманлар ва бошқа миллатлар яшашади.

Урбанизация даражаси унча юқори эмас. Жами аҳолининг 23 фоизи шаҳарларда яшайди. Асосий шаҳарлари кичик шаҳарлардир. Энг йириги Қарши шаҳри (207 минг киши) ва Шаҳрисабз (89 минг киши). Минтақа аҳолисининг 32,1 фоизи иқтисодий фаол аҳоли ҳисобланади.

Иқтисодий район хўжалигида саноат алоҳида аҳамиятга эга. Айниқса газ саноати яхши ривожланган. Ҳозирги пайтда

Республикадаги энг йирик газ конлари иқтисодий район ҳудудида жойлашган. Газ фақат ёқилғи бўлибгина қолмай, кимё саноатида қимматли хом-ашё ҳамдир. Бу ерда Муборак газ-кимё мажмуаси, Шуртан газ-кимё мажмуалари шаклланган.

Енгил саноат иқтисодий районнинг етакчи тармоғи ҳисобланади. Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ, Қарши шаҳарларида йирик пахта тозалаш заводлари ишлаб турибди. Шунингдек Шаҳрисабзда йирик пиллакашлик фабрикаси, "Ҳужум" бадий буюмлар фабрикаларида ипак калавалар, палослар, дўппи ва бошқа миллий буюмлар ишлаб чиқарилмоқда.

Иқтисодий районда озиқ-овқат саноати ҳам яхши ривожланган. Районда пахта ёғи, гўшт-сут, шароб, консерва, қандолат ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарилади.

Қурилиш материаллари саноати ривожланаётган тармоқларидан биридир. Минтақа қишлоқ хўжалигда деҳқончилик етакчи ўринда туради. Пахтачилик ихтисослашган тармоқлардан бири бўлиб, ингичка толали пахта етиштириш бўйича Сурхондарё иқтисодий районида кейин иккинчи ўринда туради.

Қишлоқ хўжалигида дон етиштириш муҳим аҳамиятга эга. Суғориладиган ерларда пахта билан алмашлаб маккажўхори, буғдой экилади. Лалмикор ерларда эса буғдой, арпа кўплаб етиштирилади.

Минтақада боғдорчилик ҳам яхши ривожланган.

Иқтисодий райондаги узум, анжир, анорлари ўзининг ширалилиги билан ажралиб туради. Бу ерда анор етиштиришга ихтисослашган "Варганза" хўжалиги жойлашган.

Деҳқончиликдан ташқари чорвачилик ҳам катта аҳамиятга эгадир. Чўл минтақаларида қоракўлчилик, адир-тоғ минтақаларида эса қўй ва эчкичилик, барча минтақаларда қорамолчилик яхши ривожланган. Кейинги пайтларда йилқичилик ривожланиб бормоқда. Минтақада республиканинг 23 фоиз қоракўл териси, 17 фоизга яқин жуни тайёрланади.

Район хўжалигининг ривожлантиришда транспорт катта аҳамиятга эгадир. Айниқса темир йўл транспорти, қувур ва автомобил транспортлари яхши йўлга қўйилган. Янги қуриладиган Ғузор-Бойсун-Қумқўрғон темир йўли Сурхондарё иқтисодий райони билан алоқани яхшилайди.

СУРХОНДАРЁ ИҚТИСОДИЙ РАЙОНИ

Сурхондарё иқтисодий райони маъмурий жиҳатдан Сурхондарё вилоятидан иборат. Сурхондарё Ўзбекистоннинг энг жанубида жойлашган. У учта тамондан ҳорижий мамалакатлар билан ўралган. Шарқда Тожикистон республикаси ғарб ва шимоли ғарбда Туркменистон республикаси ва Қашқадарё вилояти, жанубда эса Афғонистон билан чегарадош.

Майдони 20,1 минг км². Аҳолиси 1800 минг киши. Минтақа республика ҳудудининг 4,6 фоизини, аҳолисининг эса 7,2 фоизини ташкил этади. Аҳоли зичлиги 1км² га 89 кишига тўғри келади.

Сурхондарё вилояти Сурхон-Шерабод водийсида жойлашган. Минтақанинг ҳудуди унча катта бўлмаса ҳам табиий шароити бошқа районлардан кескин фарқ қилади. Рельефи шимолдан жанубга тамон пасайиб боради. Иқлими қуруқ субтропик. Сурхондарё шимол, ғарб ва шарқ тамонларидан тоғлар билан ўралган. Бу ерда Ўзбекистоннинг энг баланд нуқтаси Ҳазрати Султон чўққиси жойлашган. Ёғин миқдори 150 мм дан-600 мм гача тушади. Текисликларда суғориб, тоғ ёнбағирларида лалмикор деҳқончилик билан шуғулланишади.

Минерал ресурсларга анча бой. Айниқса нефт, газ, тошкўмир, минерал тузлар, олтингургурт, ҳамда минерал сувлар кўплаб топилган. Йирик нефт ва газ конлари Ҳовдоғ, Учқизил, Кўкайди, Лалмикор ва бошқалар. Бойсун ва Шарғун конларида тошкўмир, Хўжайпоқда туз қазиб олинади.

Минтақа минерал ресурсларга бойлиги сабабли тоғ-кон, рангдор металлургия, энергетика, кимё, қурилиш материаллари саноатини ривожлантириш имкониятлари мавжуд.

Аҳолиси табиий ўсиш ҳисобига ортиб бормоқда. Аҳоли миллий таркибида ўзбеклар кўпчиликни ташкил этади. Яъни 82 фоиз ўзбеклар, 1,5 фоиз руслар, 1,7 фоиз тожиклар булардан ташқари туркманлар, татарлар ва бошқа миллатлар яшайди.

Сурхондарё иқтисодий райони шаҳар аҳолиси энг кам фоизни ташкил этадиган минтақадир. Жами аҳолининг 20 фоизга яқини шаҳарларда яшайди. Энг йирик шаҳарлари Термиз (117 минг киши), Денов (66,1 минг киши). Бундан ташқари туманларга бўйсунувчи 6 та шаҳар мавжуд.

Минтақа ҳўжалигида қишлоқ ҳўжалиги етакчи ўринда туради. Иқлими иссиқ бўлганлиги сабабли ингичка толали пахта, шакарқамиш каби иссиқсевар ўсимликлар етиштирилади. Шу-

нингдек минтақада анжир, анор, писта, бодом, хурмо каби кўплаб ўсимликлар экилади. Сурхандарёнинг Ангор, Жарқурғон, Қумқурғон, Термиз, Шерабод туманлари ингичка толали пахта етиштиришга ихтисослашган. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин дон етиштиришга ҳам катта эътибор берилмоқда. Минтақада бир йилда ўртача 270,6 минг т. дон етиштирилмоқда, бу республикада етиштириладиган ҳосилнинг 6,9 фоизини ташкил этади.

Сурхандарёда сабзавот ва полиз экинлари етиштириш ҳам яхши йўлга қўйилган. 2000 й да 56,2 минг т. картошка етиштирилди. Бу республиканинг 7,6 фоизига тўғри кедади.

Чорвачилик деҳқончиликдан кейин туради. Айниқса минтақада қаракўччилик яхши ривожланган. Тоғли минтақаларда зотдор ҳисори қўйлари боқилади. Аҳолининг сут ва сут маҳсулотларига бўлган талабини қондириш учун қорамолчилик ҳам яхши ривожлантирилган. Кейинги пайтларда паррандачилик, пиллачилик, йилқиччилик ва бошқалар ҳам ривожлантирилмоқда. Минтақа саноатининг асосини ёқилғи - энергетика, қурилиш материаллари, енгил ва озиқ-овқат саноат тармоқлари ташкил этади. Машинасозлик саноати минтақада жуда суст ривожланган.

Ёқилғи энергетика саноати 1950 йилдан бошлаб, минтақада нефт, газ, кўмир конларининг ишга тушиши билан ривожланди. Минтақада айниқса нефт қазиб чиқариш йилдан йилга ортиб бормоқда. Шунингдек газ ва кўмир қазиб чиқариш ҳам ортмоқда.

Сурхандарёда қурилиш материаллари ва кимё саноатини ривожлантиришга имкониятлар етарли.

Минтақада қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишловчи енгил ва озиқ овқат саноати яхши ривожланган. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг вилоятда ип, газлама, трикотаж, тикувчилик, пайабзал, гилам тўқиш ва бошқалар ривожлантирилмоқда. Шу билан бирга озиқ овқат маҳсулотлари -ун ва ун маҳсулотлари, ёғ, сут ва сут маҳсулотлари, шарбатлар, мева ва узум консервалари ишлаб чиқарилиши ўсмоқда. Минтақа ташқи иқтисодий алоқасини ривожлантириш учун барча табиий ва иқтисодий омиллар етарли. Шу сабабли бу ерда Ҳиндистон, Югославия, Тожикистон ва бошқа мамлакатлар билан кўшма корхоналар ташкил этилган. Вилоят ҳудудидан автомобил, темир ва ҳаво йўллари ўтказилган. Ҳозирги кунда Сурхандарё-

Қашқадарё вилоятлари ўртасида Ғузор-Бойсун Қумқўрғон темир йўли қурилмоқда. Бу йўлнинг қурилиши Сурхандарёни Республика пойтахти билан қилинадиган алоқасини анча қисқартиради.

ҚУЙИ АМУДАРЁ ИҚТИСОДИЙ РАЙОНИ

Иқтисодий район Қорақалпоғистон республикаси ва Хоразм вилоятидан иборат. Майдони 172,7 минг км². Аҳолиси 2,9 миллион киши. Иқтисодий район республика ҳудудининг деярли 38 фоизига яқинини ташкил этгани ҳолда аҳолисининг атиги 10 фоизи тўғри келади. Район республиканинг энг чекка ғарбида жойлашган. Рельефи текисликлардан иборат. Ҳар-жой ҳар-жойда қирлар ва қолдиқ тоғлар учрайди. Фойдали қазилмалардан қурилиш материаллари кўп тарқалган. Бундан ташқари Устюртда табиий газ конлари топилган. Султон Увайс тоғида фосфорит, темир рудаси, минерал тузлар ва ҳокозолар учрайди.

Аҳоли минтақа ҳудудида нотекис жойлашган. Хоразм вилоятида аҳоли зичлиги 1 км² га 175 киши тўғри келгани ҳолда Қорақалпоғистон Республикасида 8 кишини ташкил этади. Уртача аҳоли зичлиги 10-12 кишига тўғри келади. Қорақалпоғистон Республикаси урбанизация даражаси нисбатан юқори бўлиб, жами аҳолининг 37,1 фоизи шаҳарларда яшайди. Бу кўрсаткич Хоразм вилоятида 23,4 фоизга тушиб қолади.

Йирик шаҳарлари Нукус (214 минг киши) Урганч (138 минг киши) Хўжайли (70 минг киши) ва бошқалардир. Бу шаҳарлар минтақанинг йирик саноат ва транспорт марказлари ҳамдир.

Аҳолининг миллий таркибида ўзбеклар кўпчиликни ташкил этади. 50 ҳамга яқин ўзбеклар, 20 ҳам қорақалпоқлар, 10 фоиз қозоқлар ташкил этади. Бундан ташқари туркманлар, руслар, корейслар, татарлар, украинлар ва бошқа миллат вакиллари ҳам яшайди. Жами аҳолисининг 32,7 фоизи иқтисодий фаол аҳоли ҳисобланади.

Минтақа хўжалигида қишлоқ хўжалиги етакчи тармоқ ҳисобланади. Айниқса деҳқончилик яхши ривожланган бўлиб қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 75 фоизга яқинини беради. Деҳқончиликнинг асосини пахтачилик, шолікорлик, сабзавотчилик ва полиз экинлари етиштириш ташкил этади. Қорақалпоғистон республикаси жаҳонда энг шимолда пахта етиштирадиган ягона ҳудуд ҳисобланади.

Минтақа Ўзбекистоннинг асосий шоликорлик райони ҳамдир. Шунингдек беда етиштириш яхши йўлга қўйилган. Уруғлик беда етиштириш бўйича биринчи ўринда туради. Хоразм қовунлари қадимдан машҳур. Аксинча бу минтақада боғдорчилик ва узумчилик яхши ривожланмаган.

Иқтисодий районда чорвачилик ҳам катта аҳамиятга эга. Қорамолчилик бошқа иқтисодий районларга нисбатан яхши ривожланган бўлиб, бу ерда республика 15,5 фоиз қорамоллари боқилади. Бундан ташқари йилқичилик, туячилик ва қорақўлчилик ҳам анча таррақий этган. Кейинги пайтларда Амударё тўқайларида паррандачиликни ривожлантиришга катта аҳамият берилляпти. Бу ерларда сувсар, нутрия, норка, қора тулки каби ҳайвонлар боқилмоқда.

Минтақа хўжалигида саноат ҳам ривожланиб бораяпти. Айниқса саноат Қорақалпоғистон Республикасида яхши ривожланган. Асосий саноат тармоқлари енгил ва озиқ-овқат саноатларидир. Минтақада кўплаб пахта тозалаш заводлари ишлаб турибди. Нукус, Элликқалъада тўқимачилик комбинатлари, Хивада гилам тўқиш яхши йўлга қўйилган.

Район озиқ овқат саноат корхоналарида пахта ёғи, шоли оқлаш, сут, консерва ишлаб чиқариш ривожланган.

Қурилиш материаллари саноати, электррознергия ишлаб чиқариш ҳали тўлиқ ривожланмаган. Келгусида бу тармоқларни ривожлантириш имкониятлари мавжуд.

Саволлар:

1. Ўзбекистон қандай фойдали қазилмалар бўйича Жаҳонда етакчи ўринда туради?
2. Ўзбекистоннинг қайси шаҳарлари кимё саноати маркази ҳисобланади?
3. Республикаимизнинг аҳолиси энг зич ва зичлиги кам вилоятларни айтинг.
4. Республикаимизнинг қайси вилоятларида нефтни қайта ишлаш заводлари ишлаб турибди?
5. Ўзбекистоннинг автомобилсозлик саноати жойлашган шаҳарларни айтинг.
6. Ўзбекистоннинг қора металлургия ривожланган иқтисодий райони қайси?

V. ҚИРҒИЗИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ

Режа:

1. Географик ўрни, табиий шароити ва бойликлари.
2. Аҳолиси. Жинсий ёш ва миллий таркиби.
3. Хўжалиги, хўжалигининг ихтисослашган тармоқлари.
4. Ички таффовутлари.

ГЕОГРАФИК ЎРНИ, ТАБИЙ ШАРОИТИ ВА БОЙЛИКЛАРИ

Қирғизистон Марказий Осиё давлатларининг Шарқий қисмида жойлашган. Унинг майдони 198,5 минг км² бўлиб Марказий Осиё давлатлари орасида тўртинчи ўринда туради.

Аҳолиси 4,8 млн. киши. Аҳоли зичлиги 1 км² га 24 киши тўғри келади. У Марказий Осиё давлатларининг 4,9 фоиз худудини, 8 фоиз аҳолисини ташкил этади. Пойтахти-Бишкек шаҳри.

Республика шимолида Қозоғистон, ғарбида Ўзбекистон, жанубий ғарбда Тожикистон, жануби ва шарқда Хитой билан чегарадош. Маъмурий жиҳатдан олтига бўлинади.

Қирғизистон республикаси тоғли республика сифатида ажралиб туради. Бу ерда Тянь-Шан ва Помир-Олой системасидаги тоғ тизмалари жойлашган. Баландлиги 7000 м дан ортадиган (Ғалаба 7439 м) чўққилари кўп. Юксак тоғ занжирларининг чўққилари абадий қор ва музликлар билан қопланган. Республика худудининг 1/3 қисми денгиз сатҳидан 3000 м ва ундан баландда жойлашган. Худудининг ярмига яқин 1000-3000 м баландда жойлашган. Тоғ водийлари ва яйловлар ҳалқ хўжалиги учун катта аҳамиятга эгадир. Худудининг 30 фоизга яқин қисмини ўрмонлар ташкил этади.

Қирғизистон тоғлари Марказий Осиё давлатлари учун катта аҳамиятга эга. Ғарбдан келадиган нам хаво массаларини тўсиб кўплаб миқдорда ёғин ёғишига сабаб бўлади. Ёғинларнинг бир қисми ер остига сингиб кетади, бир қисми эса Норин, Чувт, Талас ҳавзалари дарёлари тўйинишига сабаб бўлади. Республика худудида Марказий Осиёнинг 50 фоиз сув оқим ҳосил бўлгани ҳолда, унинг 5/1 қисми суғоришга сарф бўлади. Сувнинг қолган қисми эса қўшни республикалар Ўзбекистон, Тожикистон, Қозоғистонда ишлатилади.

Дарёларининг асосий қисми тоғ дарёлари бўлганлиги сабабли суғориш ва гидроэнергетика сифатида катта аҳамиятга

эга. Гидроэнергетика ресурслари бўйича МДХда Россия ва Тожикистондан кейинги уринда туради. (Норин каскадлар)

Иқлими қуруқ кескин континентал Ёгин миқдори 100-120 мм дан айрим жойларда 700-1000 мм гача тушади.

Табиат республика худудида кўплаб гўзал манзарани яратган. Булардан асосийлари Иссиқкўл бўлиб жаҳонда баланд тоғдаги энг катта ва чуқур кўллардан бири ҳисобланади. Республика худудида Марказий Осиёда катталги бўйича иккинчи ўринда турадиган Инильчек музлиги жойлашган. Унинг узунлиги 60 км дан ҳам ортиқ. Тоғлардаги дарёлар даралари чиройлилиги билан ажралиб туради. Республикада давлат муҳофазасига олинган худудлар бўлиб, уларда Иссиқкўл, Сари-Челак, Бет-орол каби кўриқхоналар ташкил этилган.

Республикада кўплаб фойдали қазилма конлари топилган. Йирик олтин конлари (Иссиқкўл областида) Сурьма ва симоб (Қадамжой, Ҳайдаркент) рудалари, тошкўмир ва кўнғир кўмир конлари (Тошкўмир, Ўзган, Кўк ёнғоқ), вольфрам (майлисой) ҳамда Фарғона водийсида қисман нефт ва газ конлари топилган. Рангдор металлургия Қирғизистоннинг ихтисослашган тармоқларидан биридир.

АҲОЛИСИ

Республиканинг аҳолиси 4.8 млн. киши бўлиб аҳолининг миллий таркибида қирғизлар кўпчиликни ташкил этади (60 фоиздан ортиқ). Республика ҳам шу миллат номи билан аталади. Инқилобгача улар қорақирғиз деб аталган.

5-жадвал.

Қирғизистон аҳолиси динамикаси.

Йиллар	Жами аҳолиси		Шу жумладан шаҳар аҳолиси	
	минг киши	минг киши	минг киши	%
1913 (йил охири)	863,9		105,8	12,3
1926 (17.12 аҳоли рўйхати)	1001,7		122,3	12,2
1939 (17.01 аҳ. рўйхати)	1458,5		270,1	18,5
1959 (15.01 аҳоли рўйхати)	2066,1		696,2	33,7
1970 (15.01 аҳоли рўйхати)	2933,2		1097,5	37,4
1979 (17.01 аҳоли рўйхати)	3529,0		1366,3	38,4
1989 (12.01 аҳ. рўйхати)	4290,5		1640,9	38,2
1999 (24.03 аҳ. рўйхати)	4850,7		1713,8	35,3

Манбаа: Население и общество маълумотлари (2001)

Аҳолиси миллий таркиби бўйича айрим районлари бири-биридан фарқ қилади. Фарғона водийсининг Ўш вилояти суғориладиган ерларида ўзбеклар истиқомат қилишади. Руслар, украинлар асосан Чуй водийсида ҳамда Иссиқкўл бўйларда, қozoқлар эса Талас водийсида яшашади. Бундан ташқари татарлар, уйғурлар, тожиклар, дунганлар, немислар ва бошқалар яшашади.

6-жадвал

Республика аҳоли сонида айрим миллатлар динамикаси.

	Аҳол сони, минг киши			Фоиз ҳисобида		
	1979	1989	1999	1979	1989	1999
Жами аҳоли, жумладан	3523	4258	4823	100	100	100
Қирғизлар	1687	2230	3128	47,9	52,4	64,9
Ўзбеклар	426	550	665	12,1	12,9	13,8
Руслар	912	916	603	25,9	21,5	12,5
Дунгонлар	26,6	37	52	0,8	0,9	1,1
Украинлар	109,3	108	504	3,1	2,5	1,0
Уйғурлар	29,8	36,7	46,7	0,8	0,9	1,0
Татарлар	71,7	70	45,4	2,0	1,6	0,9
Қozoқлар	27,4	37,3	42,6	0,8	0,9	0,9
Тожиклар	23,2	33,5	42,6	0,7	0,8	0,9
Турклар	1,60	2,3	33,3	0,1	0,5	0,7
немислар	101	101,3	21,4	2,9	2,4	0,4
Бошқа миллатлар	103	116,2	92,1	2,9	2,7	1,9

Жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики Республика аҳолиси йилдан йилга табиий ўсиш ҳисобига ортиб бормоқда. Миллий таркиблар бўйича энг юқори ўсиш қирғизларда кузатилган. Яъни 1979 йил аҳоли рўйхати бўйича 1687 минг қирғизлар яшаган бўлса, 89 йилда 2230 минг киши, 199 йил маълумоти бўйича эса 3128 минг кишини ёки жами аҳолининг 64,9 фоизини қирғизлар ташкил этган.

Аксинча рус миллатига мансуб кишилар мустақллик йиллари анча камайган. 1979 йилда 912 минг киши, 1989 йилда 916 минг киши яшаган бўлса 1999 йилда 603 минг кишини ташкил этган, ёки 1979 йилда 25,9 фоиздан 1999 йилда 12,5 фоизга

тушиб қолган. Шунингдек немис, татар, украин миллатларига мансуб аҳоли сонининг ҳам камайиши кузатилган.

Республикада урбанизация даражаси мустақллик йилларида нисбатан пасайди.

ХҲЖАЛИГИ

Қирғизистон хўжалиги Марказий Осиё давлатлари хўжалигидагн фарқ қилади. Республикада машинасозлик саноати, айниқса кўп меҳнат талаб қиладиган-электроника, радиотехника, приборсозлик ҳамда қишлоқ хўжалик машинасозлиги яхши ривожланган. Бишкекдаги авто-йиғув ва физика приборлари заводлари, Қирғизкабел, Қирғизэлектродивигател, Мойлисой лампа заводи ва бошқалар йирик корхоналар ҳисобланади.

Республика саноати маҳаллий ёқилғи ва минерал хом ашёлар асосида ривожланиб бормоқда. Саноат корхоналарининг 3/2 қисми Бишкек, Ўш, Тоқмоқ, Жалолобод шаҳарларида жойлашган. Охириги йилларда саноатни комплекс ривожлантиришга катта эътибор берилмоқда. Кичик ва ўрта шаҳарларда ҳам бир қанча янги саноат корхоналари ташкил этилмоқда. Прижевальск, Норин, Рибачье, Қора-болта, Тошкўмир, Қизилқия ва бошқа кўплаб шаҳарлар ва қишлоқлар шулар жумласидандир. Қирғизистон Марказий Осиёда сурьма, симоб, ўрув-йиғув машиналарни ишлаб чиқариш, жун газламалар ишлаб чиқариш, ҳайвон ёғи ва бошқа саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш бўйича алоҳида ўринда туради.

Меҳнат ресурсларининг ортиб бориши республикада меҳнат ресурсларининг кўп талаб қилувчи машинасозлик тармоқларини ривожлантиришга имкон яратди. Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми бўйича машинасозлик етакчи тармоқлардан (30 фоиз) биридир. Машинасозлик маҳсулотлари ишлаб чиқариш бўйича Республика Марказий Осиё давлатлари орасида еткази ўринларда туради.

Республика машинасозлик корхоналарида хилма-хил маҳсулотлар-металл қирқувчи станоклар, қишлоқ хўжалик машиналари, автосамосваллар, электр машиналари ва электродвигателлар, физик ўлчов асбоблари, электрон ҳисоблаш машиналари, электронасослар, кир ювиш машиналари (Киргизия) электр лампалари ва бошқалар ишлаб чиқарилади. Бу

маҳсулотлар республика эҳтиёжидан ташқари кўплаб хорижий мамлакатларга экспорт қилинади.

Мамлакатда рангдор металлургия саноати ҳам яхши ривожланган. 1970 йилларда Жанубий Ғарбий Қирғизистонда тоғ металлургия комбинати қурилган. Комбинатда сурьма маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. (Сурьма қазиб олиш бўйича МДХ да 1-чи ўрин). Шунингдек Жанубий Ғарбий Қирғизистонда Ҳайдаркент тўла циклли симоб заводи ишга туширилган. Бу ерда қазиб олишдан тортиб симоб рудалари ишлаб чиқаришгача йўлга қўйилган.

Урушдан кейинги йилларда Чуй водийсининг шарқий қисмларида ҳам рангдор металлургия саноати ривожланди. Бу ерда қалай қазиб оладиган ва бойитадиган тоғ-бойитиш комбинати ишга туширилган. Республика худудида топилган олтин ва рух конлари асосида олтин ва рух рудалари комбинатлари ташкил этилган.

Қирғизистон иқтисодиётининг етакчи тармоқларидан бири енгил саноатдир. (Бу тармоқда республиканинг 1/4 қисм ишлаб чиқариш кучлари банд). Айниқса тўқимачилик, тикувчилик, чарм-мўйна, пойафзал ишлаб чиқариш яхши йўлга қўйилган. Енгил саноат учун ҳам ашё республиканинг ўзида тайёрланади (пахта, жун, тери, ипак ва бошқалар). Қирғизистонда тайёрланган енгил саноат маҳсулотлари қўшни республикаларга экспорт қилинади.

Республикадаги йирик енгил саноат корхоналаридан Ўш пахтани қайта ишлаш комбинати, Тўқмоқ жун қайта ишлаш фабрикалари бўлиб, булар асосий маҳсулотларни ишлаб чиқаради.

Озиқ-овқат саноати асосини ун ва ун маҳсулотлари, нон комбинатлари, кондитер, қанд-шакар, виночлик, сут, гўшт, тамаки маҳсулотлари ишлаб чиқариш ташкил этади. Бу тармоқлар республиканинг барча худудларида ривожланган. Республика қўшни мамлакатларга қанд-шакар, ўсимлик мойи, тамаки маҳсулотларини сотади.

Оғир саноат тармоқлари орасида кўмир саноати ҳам етакчи ўринда туради. Кўмир республикада унча катта бўлмаган, қадимдан таниқли бўлган Қизилқия, Сулюкта, Кўк -ёноқ, Тошкўмир каби конлардан қазиб олинади. Катта аҳамиятга эга бўлган конлардан Қовоқ ва Ўзген кўмир ҳавзалари бўлиб, уларда коксланувчи тошкўмир очиқ усулда қазиб олинади.

Мамлакат иқтисодиётининг ривожланишида қурилиш материаллари саноати ҳам ўзига хос ўринда туради. Саноат корхоналари, уй-жой, йўллар қурилиши учун хизмат кўрсатадиган темир бетон комбинатлари, уй қурилиш комбинатлари, цемент, ойна, мрамор, гранит ишлаб чиқариш заводлари ташкил этилган.

Республика қишлоқ хўжалиги ҳам яхши ривожланган. Қишлоқ хўжалиги кўп тармоқли, механизациялашган тармоқлардан бўлиб, чорвачиликка ихтиисослашган. Айниқса қўйчилик етакчи тармоқ ҳисобланади. Қирғизистон жун етиштириш бўйича Марказий Осиё давлатлари орасида етакчи ўринларда туради.

Республикада 1,3 млн. га ҳайдаладиган ерлар (1 млн. га суғорилади) ва 10 млн. га яқин тоғ ва тоғ олди яйловлари мавжуд.

Қирғизистон тоғлари ва тоғ олди яйловларида яйлов чорвачилиги ривожланган. Бу ерларда арзон гўшт ва майин юнлар тайёрланади. Дарё водийлари ва тоғ оралиғи ботиқларида суғориб деҳқончилик қилиш ривожланган.

Республика суғориладиган ерларида 85-90 фоиз деҳқончилик маҳсулотлари тайёрланади. Бу ерларда асосан қимматбаҳо техник экинлар ҳамда чорвачилик учун ем-хашак маҳсулотлари экилади. Кейинги йилларда тамаки етиштириш ривожланиб бормоқда.

Суғоришни яхшилаш мақсадида бир қанча каналлар ва сув омборлари бунёд этилган. Айниқса Чуй канали, Тохтагул, Киров, Найман, Норин каби сув омборлари суғоришда катта аҳамиятга эгадир. Қирғизистон агроиклим ресурслари ўзига хос ва хилма-хилдир. Жанубий Қирғизистонда республиканинг асосий пахта экиладиган майдонлар жойлашган.

Фарғона ва Талас водийлари тоғ ёнбағрларида юқори сифатли сариқ тамаки етиштирилади. Ўш вилоятининг жанубий ғарбий қисмлари узумчилик, боғдорчилик, анор каби ўсимликларни етиштириш учун қулай. Чуй водийсида писта, узум қандлавлари етиштириш яхши йўлга қўйилган. Иссиқкўл бўйларида эса олма, шафтоли, қора смародина, малина каби ўсимликлар экилади.

Ўзининг йилларда чорвачилик яна ҳам ривожланиб бормоқда. Жумладан майин юнгли қўйчилик сут ва гўшт чорвачилиги,

чўққачилик, бройлер жўжачилиги, паррандачилик яхши йўлга қўйилган. Йилдан йилга қўй ва эчкилар сони ортиб бормоқда. Маҳаллий селекционерлар ёрдамида янги қўй зотлари яратилган. Жумладан - Қирғиз майин юнгли қўйлари, Тянь-шан - ярим майин юнгли, Олой дағал юнгли Олатов йирик шохли қорамоллари, янги зотдор Қирғиз отлари шулар жумласидандир.

Республикада барча замонавий транспорт турлари мавжуд. Ташқи иқтисодий алоқалар олиб боришда темир йўл транспорти етакчи ўринда туради. Темир йўл транспортининг асосий марказлари Шимолий Қирғизистон ва Жанубий Қирғизистон ҳисобланади. Тоғли республика бўлганлиги сабабли мамлакат ички алоқаларини олиб боришда автомобил транспорти катта аҳамиятга эга. Автомагистраллар орқали Чуй водийси-Талас водийси, Иссиққўл, Норин вилоятлари ҳамда Ўш вилоятлари билан боғланган. Автомобил йўлларининг умумий узунлиги 35 минг км дан ортади. Йирик автомобил трактлари: Бишкек-Рибачье-Норин-Торугарт-Ўш-Бишкек, Ўш-Гулча-Серитон-Хорог, Бишкек-Тошкент, Бишкек-Олма-ота ва бошқалар.

Ушбу автомагистраллар республикада ички юк ва пассажирлар ташишдагина эмас, балки Марказий Осиё давлатлари ҳамда Хитой билан ҳам иқтисодий алоқалар қилишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Айрим автомобил йўллари тоғ яйловларигача чўзилган. Иқтисодий зоналарга ички ҳаво линиялари ўтказилган. Йирик шаҳарлар Бишкек, Ўш, Чўлпон ота ва бошқалардан қўшни республикаларга тўғридан -тўғри ҳаво йўллар очилган.

Кейниги йилларда Қувур транспорти ҳам ривожланиб бормоқда. Буларда Ўзбекистондан олинadиган табиий газ ташилади. Қирғизистонда барча алоқа воситалари ҳам яхши ривожланган. Ҳаттоки энг узоқ масофада жойлашган водийларда ҳам телеграфлар радио, телевизор программалар ва бошқалар мавжуд.

Қирғизистон транспорт тармоқлари орқали Хорижий давлатлар билан ҳар томонлама алоқа қилади. Айниқса Марказий Осиё давлатларидан Ўзбекистон, Тожикистон, Қозоғистон билан яхши алоқалар йўлга қўйилган. Мазкур давлатлар билан мавжуд бўлган темир йўл ва автомобил транспортларидаги алоқа, Марказий Осиёда ягона транспорт тизимининг яратилишига катта имкон беради.

Мамлакатдан Хорижий мамлакатларга кўмир, рангли ва нодир металллар, машина ва дастгоҳлар, жун, газлама, озиқ овқат ва бошқа маҳсулотлар чиқарилади. Ўз навбатида республика хорижий мамлакатлардан, маълум миқдорда минерал ўғитлар, нефт маҳсулотлари, дон ва бошқа маҳсулотларни сотиб олади.

ИЧКИ ТАФОВУТЛАРИ

Республика рельефининг, иқлимнинг ўзига хослиги асосида етти район ажратилган. Булар ўз навбатида учта иқтисодий зонани ташкил этади. Шимолий (Чуй, Иссиқкўл, Талас), Марказий (Норин), Жанубий (Ўш-Жалолобод, Қуйи Норин, Қадамжой - Ҳайдаркент).

Чуй водийси Қирғизистоннинг шимолида жойлашган бўлиб Қозоғистон билан чегарадош. Минтақа (водий) табиий ресурсларга унчалик бой эмас. Асосий бойликлари полиметалл рудалари, қурилиш материаллари ва бошқалардир. Шунингдек бу ерда иссиқ минерал булоқлар ҳам топилган бўлиб, улар асосида Иссиқ-ота курорти ишга туширилган. Чуй водийси республиканинг қулай транспорт-географик ўрнини эгаллайди. Унинг ҳудуди орқали муҳим транспорт магистраллари - Луговой - Бишкек - Рибачье темир йўли, Тошкент-Бишкек-Олма-ота автомобил йўллари ўтказилган. Чуй водийси Республиканинг асосий саноат ва қшлоқ хўжалик миинтақаси ҳисобланади. Асосий саноат тармоқларидан машинасозликда - физик приборлар, электротехника маҳсулотлари, қишлоқ хўжалик машиналари, автомобиллар ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Шунингдек енгил, озиқ-овқат ва қурилиш материаллари саноати ҳам яхши ривожланган. Чуй водийси - мамлакатнинг асосий суғориладиган минтақасидир. Бу ерда республика суғориладиган ерларининг 1/3 қисми жойлашган. Ҳайдаладиган ерларда қандловлаги, дон, полиз экинлар, сабзавотлар экилади. Дон етиштириш бўйича Чуй водийси етакчи ўринда туради. Республикада етиштириладиган доннинг 40 фоизи шу ерга тўғри келади. Донли экинлардан бугдой кўпчиликини ташкил этади. Бундан ташқари тарих, маккажўхори етиштириш ҳам яхши йўлга қўйилган. Бишкек, Тоқмоқ, Қора-болта каби саноат марказлари атрофларида сабзавотчилик ривожланган. Чуй водийсида Республиканинг 60

фоиздан ортиқ сабзавотлари етиштирилади. Боғдорчилик ва узумчилик ҳам суғориладиган ерларда жойлашган. Водийда сут-гүшт чорвачилиги устун туради. Шунингдек қўйчилик, чўчқачилик, паррандачилик ҳам яхши ривожланган.

Чўй водийси бошқа районларга нисбатан юқори даражада урбанизациялашган. Жами аҳолисининг 55 фоизга яқини шаҳарларда яшайди.

Унинг ҳудудида республика аҳолисининг 1/3 қисми истиқомат қилади. Водийда аҳоли зичлиги 1 км²га 75 кишидан ортади.

Водийнинг марказий қисмида мамлакат пойтахти Бишкек шаҳри жойлашган. Шаҳарда хилма-хил саноат корхоналари қурилган. Булардан йирик қишлоқ хўжалик машинасозлиги, автомобил йиғиш, электрон ҳисоблаш машинаси, чарм-пойабзал, трикотаж ва бошқа саноат корхоналари ишлаб турибди.

Бишкек йирик маданият маркази ҳамдир. Бу ерда кўплаб олий ўқув юртлари, техникумлар ва умумтаълим мактаблари мавжуд. Шаҳарда барча замонавий транспорт турлари ривожланган. Шаҳар ўзининг кўкаламзорлиги, замонавийлиги билан ажралиб туради. Бишкекдан ташқари водийда Тоқмоқ ва Қораболта шаҳарлари жойлашган.

Тоқмоқда йирик корхоналардан тўқувчилик фабрикаси, ойна заводи, жунни қайта ишлаш фабрикалари ишлаб турибди. Шунингдек шаҳарда шакар, сут, гүшт, ун ва ун маҳсулотлари, консерва ишлаб чиқариш ва бошқа озиқ-овқат корхоналари бор.

Машинасозликни асосини иккита авторемонт заводи ташкил этади.

Қора-болта шаҳри Бишкекдан 60 км ғарбда жойлашган ёш шаҳарлардан биридир. Шаҳар йирик транспорт марказига айланган. Унинг ҳудудидан Бишкек-Уш, Бишкек-Тошкент автомагистрالي ўтган. Шаҳарда шакар, спирт, сут заводлари, ун ва ун маҳсулотлари саноати, электротехник ўйинчоқлар заводи ва бошқа корхоналар ишлаб турибди.

Иссиқкўл водийси республиканиннг 12 фоиз ҳудудини ташкил этади. Иссиқкўл ботиғи шимолда Кунгай Олатов, Жанубда Терской Олтови билан ўралган. Табиий ресурсларидан тошкўмир, қалай рудалари, турли қурилиш материаллари ва бошқалар топишган. Шунингдек водийда минерал булоқлар ва шифобахш балчиқлар ҳам топилган бўлиб, улар асосида Жети-Оғиз, Оксу, Жергалан каби курорт-санаторийлари ишлаб турибди.

Водий хўжалигида майин юнгли қўйчилик, гўшт ва сут чорвачилиги, йилқичилик етакчи ўринда туради.

Деҳқончилик асосан водийнинг шарқий қисмида ривожланган. Бу ерларда дончилик, картошка етиштириш, ҳамда чорва моллари учун озуқабоп экинлар етиштириш яхши йўлга қўйилган. Боғдорчиликда олма, шафтоли, қора смородина кибилар экилади.

Минтақа саноати қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлашга ихтисослашган. Бундан ташқари қурилиш материаллари, айрим машинасозлик тармоқлари, тикувчилик, ёғочсозлик, кумир, балиқ саноати ва бошқалар ривожланган. Иссиқкўл водийси рекреацион ресурсларга бойлиги билан ажралиб туради. Бу ерга нафақат МДХ давлатларидан, балки бошқа хорижий мамлакатлардан ҳам дам олувчилар ташриф буюришади.

Водийнинг 70 фоиз аҳолиси қишлоқларда яшайди. Асосий шаҳарлари Прижевельск (Қоракўл) Рибачье, Чўлпон ота.

Талас водийси Шимолий Қирғизистондаги энг кам ривожлаган райондир. Бу ерда асосан қишлоқ хўжалиги билан шуғулланишади. Водий чорвачилигида майин юнгли қўйчилик, қорамолчилик, йилқичилик деҳқончиликда эса тамаки етиштириш, маккажўхори, бугдой, сабзавот ва мевачиликка ихтисослашган.

Саноати маҳаллий қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлайди. Охириги йилларда электроэнергетика саноати ҳам ривожланиб бормоқда. Тоғ кон саноати шаклланимоқда.

Маркази Талас шаҳри. Шаҳарда пойабзал ва тикувчилик фабрикалари, сут заводлари, қурилиш материаллари ва бошқа саноат корхоналари жойлашган. Таласдан ташқари Қоракўл шаҳри ҳам бор. У Тохтагўл сув омборининг қурилиши билан ташкил топган.

МАРКАЗИЙ ҚИРЎИЗИСТОН (НОРИН ВИЛОЯТИ)

Республика худудининг 26 фоизини, аҳолисининг эса 6 фоизини ташкил этади. Аҳоли зичлиги 1 км²га 5,5 киши тўғри келади. Минтақа баланд тоғлардан иборат бўлиб, бошқа иқтисодий зоналар ва асосий темир йўллардан олисда жойлашган. Минтақани - Шимолий Қирғизистон билан доvon орқали ўтган Норин-Рибачье-Бишкек автомобил йўл боғлаб туради.

Иқтисодий районнинг асосий бойлиги - Норин дарёси ва унинг ирмоқларидаги гидроэнергия ресурслари, ҳамда бепоён яйловлардир. Минтақанинг фойдали қазилмалари кўнғир кўмир, темир рудаси, олтин, минерал туз ва бошқалар бўлиб ҳали тўлиқ ўрганилмаган.

Район хўжалигида яйлов чорвачилиги устун туради. Аҳолиси чорвачилик билан шуғулланишади. Бу ерда кўплаб майин юнгли қўйлар боқилади. Республикада етиштириладиган жуннинг 1/5 қисмини етказиб беради. Деҳқончилик яхши ривожланмаган.

Минтақанинг айрим ҳудудларида дон етиштириш, доривор кўкнори ва чорва учун озуқабоп экинлар экилади.

Аҳоли манзилгоҳлари дарё водийларида ва тоғ оралиғи ботиқларида жойлашган бўлиб, бир-биридан анча узилиб қолган. Районнинг маъмурий маркази Норин шаҳри бўлиб, Норин дарёсининг чап қирғоғида, денгиз сатхидан 2037 метр баландда жойлашган. Шаҳарда гўшт-сут комбинатлари, сут заводи, тикувчилик фабрикаси ва бошқа корхоналар ишлаб турибди.

Жанубий Қирғизистон - Республика ҳудудиинг 33 фоизини аҳолисининг эса 43 фоизини ташкил этади. Аҳоли зичлиги 1 км²га 30 киши тўғри келади.

Минтақанинг катта қисми Фарғона водийсига тўғри келади. Баланд тоғлар Шимолий Қирғизистондан ажратиб туради. Шимолий Қирғизистон билан Жанубий Қирғизистон Бишкек-Ўш автомобил йўли билан алоқа олиб боришади.

Рельефида текисликлар билан бир қаторда тоғолди ва баланд тоғликлар ҳам бор.

Жанубий Қирғизистон табиий ресурсларга бойлиги билан ажралиб туради. Айниқса бу минтақада ёқилғи - энергетика ресурслари ва рангдор металлургия конлари кўп. Жумладан кўнғир ва тошкўмир конлари, нефт, газ, сурьма, симоб, рух, қалай, олтингургурт, минерал туз ва бошқалар. Шунингдек минтақада шифобахш минерал булоқлар ҳам кўп.

Иқтисодий районда тўқимачилик ва озиқ-овқат саноати, кон-қазилов саноати, рангдор металлургия, машинасозлик саноатлари яхши ривожланган.

Қишлоқ хўжалигида пахта ва тамаки етиштириш устун туради. Шунингдек районда дончилик, боғдорчилик, узумчилик ва

сабзавотчилик ҳам яхши йўлга қўйилган. Минтақада чорвачилик сут-гўшт етиштиришга ихтисослашган. Чорва моллари суғориладиган ерларда ҳамда тоғ яйловларида боқилади.

Аҳолисининг асосий қисми минтақанинг шарқий қисмида истиқомат қилишади. Бу ерда мамлакатнинг иккинчи йирик шаҳри Ўш жойлашган. Ўш вилояти аҳоли зичлиги бўйича республикада биричи ўринда туради (1 км² га 110 киши).

Ўш шаҳри Марказий Осиёдаги қадимги шаҳарлардан бири бўлиб, унинг иқтисодий географик ўрни жуда қулай. Шаҳар Оқ-бура дарёсининг ҳар икки соҳилида жойлашган бўлиб, Жанубий Қирғизистоннинг саноати ривожланган маркази ҳисобланади.

Шаҳардан Тянь-шан, Помир тоғлари орқали Қошғар, Хиндистон ва Афғонистонга карвон йўллари бошланган.

Замонавий Ўш шаҳрида кўплаб саноат корхоналари, олий ўқув юртлари жойлашган. Тўқимачилик комбинатлари, ипакчилик комбинати, насос заводи, темир-бетон конструкциялари заводи, Пединститут, Политехника институти ва бошқалар шулар жумласидандир.

Ўш шаҳридан сўнг иккинчи йирик саноат маркази Жалолобод шаҳридир. Шаҳарда 20 дан ортиқ санаот корхоналари ишга туширилган. Булар: қурилиш материаллари комбинати, пахта тозалаш заводи, мебел фабрикаси, тикувчилик фабрикалари, тамаки фабрикаси ва бошқалардир. Жалолобод ўзининг минерал иссиқ сувлари ва шифобахш балчиқлари билан яна ҳам машҳур. Шаҳардаги курорт-санаторийларда тери, суяк, асаб ва бошқа касалликлар даволанади.

Вилоятнинг шарқий қисмида Қорадарё водийсида Ўзген шаҳри жойлашган. Уш каби Ўзген ҳам қадимий шаҳарлардан биридир. Қадимда бу ердан Марказий Осиёни Қошғар билан таштирувчи савдо йўли ўтган. Шаҳарда қадимги тарихий обидалар кўп. Шаҳар қадимда Қоражонийлар давлатининг пойтахти бўлган. Шаҳар яқинида кўплаб минерал булоқлар топилган. Энг машҳури Қора-Шоро бўлиб, бу ерда минерал сувлар шишаларга қуйилади. Ўзганга нафақат республика, балки кўплаб хорижий мамлакатлардан сайёҳлар ташриф буюришади.

Тоғ-кон саноатининг ривожланиши натижасида Жанубий Қирғизистонда бир қанча ишчи посёлкалари ташкил топди. Мойлисой - республиканинг энг ёш шаҳарларидан бири бўлиб, нефт кони асосида бунёд этилган. Ҳозирги кунда шаҳарда элек-

тротехника саноати яхши ривожланган. (Электролампа, ёритиш приборлари, электроизоляция маҳсулотлари).

Минтақадаги Қизил-қия, Сулюкта, Тошқўмир, Кук-Ёнғоқ каби шаҳарчалар кўмир конлари яқинида жойлашган ва асосий кўмир қазиб олувчи марказлар ҳисобланади. Булардан энг йириги Қизил-қия бўлиб, Фарғона водийсига энг кўп кўмир чиқазади. Шунингдек шаҳарда ўтга чидамли маҳсулотлар, йирик тамаки фабрикаси каби саноат корхоналари ишлаб турибди.

Қизил-қия яқинидаги симоб ва сурьма конлари асосида Кадамжой, Хайдаркент каби ишчи посёлкалари ташкил топган. Ҳозирги кунда Мойлисой, Хайдаркент, Кадамжой рангли металл қазиб олиш ва бойитиш марказлари ҳисобланади.

Саволлар:

1. Республика рельефининг ўзига хос хусусиятлари нимада?
2. Республика иқтисодиётидаги етакчи тармоқларни айтинг.
3. Қирғизистон қандай фойдали қазилмалар бўйича МДҲ давлатлари орасида олдинги ўринда туради?
4. Республиканинг қайси вилоятида аҳоли зичлиги юқори.

VI. ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ

Режа:

1. Қозоғистоннинг табиий шароити ва табиий бойликлари.
2. Аҳолиси ва меҳнат ресурслари.
3. Хўжалиги. Хўжалиги ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари.
4. Ички тафовутлари ва ташқи иқтисодий алоқалари.

Қозоғистон республикаси МДХ давлатлари орасида ҳудудининг катталиги билан ажралиб туради. Унинг майдони 2,7 млн. км² бўлиб, МДХ давлатлари орасида Россиядан кейин иккинчи ўринда, дунёда эса тўққизинчи ўринда туради (Россия, Канада, Хитой, АҚШ, Бразилия, Австралия, Ҳиндистон ва Аргентинадан кейин).

Аҳолиси 14,8 млн.(2001 й) киши бўлиб, МДХ давлатларида тўртинчи ўринда туради (Россия, Украина ва Ўзбекистондан кейин). Пойтахти Остона шаҳри. *Маъонда 52 уми*

ГЕОГРАФИК ЎРНИ, ТАБИИЙ ШАРОИТИ ВА ТАБИИЙ БОЙЛИКЛАРИ

Қозоғистон республикаси ғарбдан шарққа Каспий денгизидан Олтой тоғларигача 3 минг км масофага, Шимолдан жанубга 1,5 минг кмдан ортиқ масофага чўзилган.

Қозоғистон республикаси географик ўрни анча қулайдир. Табиий шароити жуда ҳам хилма-хил бўлиб, ҳудудининг 1/3 қисми текисликдан (денгиз сатҳидан 200-500 м баланд), 1/2 қисми ясси текисликлардан, Қозоғистон паст тоғлари (денгиз сатҳидан 500-600 м баланд) дан, қолган қисми эса (1/6) тоғлардан иборатдир.

Қозоғистон республикаси фойдали қазилмаларга бой бўлиб, бу ерда ёнувчи, рудали, рудасиз фойдали қазилма конларининг кўплиги кўп тармоқли саноат корхоналарини ривожлантиришга имкон беради. Республика фойдали қазилмаларнинг кўплиги жиҳатидан дунёда олдинги ўринларда туради.

Фойдали қазилмалардан айниқса, кимё саноати учун хом ашёлар кўпчиликни ташкил этади. Ўрганилган йирик фосфорит

конлари асосан Қоратовда ва Актюбинск вилояти ҳудудига тўғри келади. Натрий сульфат конлари жанубий ва марказий Қозоғистонда учрайди, йирик ош тузи конлари Павлодар ва Қизил Ўрда вилоятларидадир. Йирик калий тузи кони Актюбинск яқинида топилган.

Аниқланган нефт-газ районлари Каспий бўйи паст текислиги Манғишлоқ, Устюрт, Шарқий Оролбўйи, Тўғай ботиғи, шарқий ва жанубий Қозоғистон тоғ оралиғи ботиқларига тўғри келади.

Кўмирнинг умумий геологик заҳираси (400 дан ортиқ кон) 140 млрд.тонна атрофида бўлиб, жумладан Қарағанда ҳавзасида –50 млрд.т. Тўғай ҳавзасида 50 млрд.т, Экибастузда-12 млрд.т. Қарағанда кўмир ҳавзасидан тошкўмир қазиб олинади, бу коксланувчи кўмирдир.

Қозоғистон республикаси халқаро географик меҳнат тақсимоотида йирик саноат ишлаб чиқарувчи давлат бўлиб қатнашади. Унинг ҳисобига МДХ давлатларидаги 1/3 қисм мис эритиш, тахминан 1/2 қисм рух, 2/3 қисмдан кўпроқ қалай тўғри келади.

Қозоғистон қора металллар ишлаб чиқариш, нефт ва кўмир қазиб олиш, бундан ташқари озиқ-овқат саноати, дон етиштириш, жумладан, гўшт ва қоракўл териси етиштириш бўйича ҳам алоҳида ўринда туради. /

Қозоғистон полиметалл рудалари бўйича ҳам дунёда олдинги ўринлардан бирида, МДХда эса 1 –ўринда туради (Олтой, Қоратов, Жунғория Олатовидаги конлар). Бу ерда қалай, рухдан ташқари олтин, кумуш, кадмий ва бошқа 30 га яқин рангли ва нодир металллар учрайди.

Қозоғистон республикаси мис заҳиралари бўйича МДХ давлатлари орасида биринчи ўринда туради (Энг катта конлардан Жезқазған, Балхаш марказий Қозоғистонда, Бозшақол шимолий Қозоғистонда, Орлов, Николаев–шарқий Қозоғистонда, Чатиркўл-жанубда, Юбилений-ғарбий Қозоғистонда), кумуш, вольфрам (Қозоғистон паст тоғларида), хром (Актюбинск об-ластида), ваннадий, барит ва бошқалар ҳам кўп.

Қозоғистон республикаси нефт заҳиралари бўйича МДХ давлатлари орасида Россиядан кейин иккинчи ўринда турса, кўмир заҳиралари бўйича учинчи ўринда туради.

Қозоғистон республикасининг шимолий ғарбий қисмида йирик темир рудаси конлари топилган. Энг йирик конлари Те-

миртов, Рудний, Кустанай, Соколов-Сарбой, Лисаковск ва бошқалардир. (МДХ давлатларидаги темир заҳирасининг 17 фоизни ташкил этади).

Қозоғистон иқлими кескин континентал, қуруқ иқлимдир. Шунинг учун дарёлар айниқса, республиканинг марказий қисмида жуда кам. Сув танқислиги ҳар қандай қурилишни аввал сув излаб топиш ва сув омборлари қуришдан бошлашга мажбур этади. Сув муаммоси ҳал этилмаса Қозоғистонда минерал бойликларидан тўлиқ фойдаланиб бўлмайди.

Қозоғистоннинг умумий қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар 225 млн. га. ни ташкил этади. Ўтлоқ ва яйловлар 190 млн. га. шудгор қилинадиган ерлар 36 млн.га. га яқиндир. Аҳоли жон бошига ҳисоблаганда 2,3 га шудгор қилинадиган ер тўғри келса, дунё бўйича 0,23 га, Ўзбекистонда(4,4 млн га) 0,18 га тўғри келади. Шунга қарамасдан сув танқислиги бу ерда қишлоқ хўжалигидан юқори ҳосил олишга имкон бермайди.

АҲОЛИСИ

Қозоғистон – кўп миллатли мамлакатдир. Бу ерда 110 дан ортиқ миллат ва элатлар истиқомат қилади. Миллий таркиб бўйича МДХ давлатлари орасида фақатгина Россия тенглашиши мумкин. Туб жой аҳолиси қозоқлар давлат номи ҳам шу ном билан аталади.

Аҳоли сони бўйича МДХ давлатлари орасида Россия, Украина ва Ўзбекистондан кейинги тўртинчи ўринда туради. Аҳолисининг зичлиги бўйича МДХ давлатларида охириги ўринларда туради. 1км²га 6 киши тўғри келади.

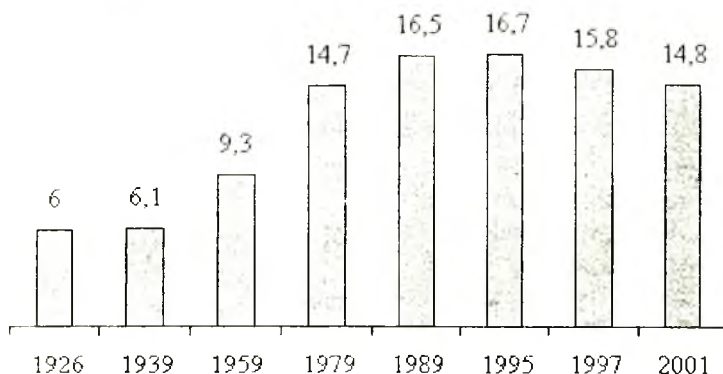
Қозоғистон республикасида аҳоли жуда нотекис жойлашган. Илгариги вақтда мамлакатнинг яшаш учун қулай бўлган худудларида яъни ғарбий, шимолий, шарқий Қозоғистон ва республиканинг жанубий-шарқий қисмларида аҳоли зичлиги юқори бўлган. Барча асосий шаҳарлар ҳам шу минтақаларда жойлашган.

Кейинги пайтларда республика марказий қисмларида Қарағанда агломерациясининг ташкил топиши вазиятни ўзгартирди. Республикада аҳоли 1 км²га 10-100 киши тўғри келадиган жойлар ҳам, шунингдек умуман аҳоли яшамайдиган жойлар ҳам учрайди. Республика худуди катталиги сабабли

аҳоли зичлиги бўйича ҳатто Туркменистондан ҳам кейинги ўринда туради.

Қозоғистон аҳолиси сони илгари жуда тез суратлар билан ўсган. Республика аҳолиси сони бўйича собиқ Иттифоқда кўп вақт давомида учинчи ўринда (Россия ва Украинадан кейин) бўлиб келди. Лекин сўнгги вақтларда Ўзбекистондан кейинги ўринга тушиб қолди.

Қозоғистон аҳоли сонининг тадрижий ўсиши

Мамлакат аҳолиси МДҲ давлатлари орасида ёшларнинг салмоғи кўплиги билан характерланади. Аҳолининг жинсий таркибида аёллар кўпчиликини ташкил этади. (Жами аҳолининг 53,1 фоизи аёллар, 48,7 фоиз эса эркаклар 1995 й)

Республикада саноат ва транспортнинг ривожланиши шаҳарлар сонининг тез ўсишига олиб келди. Янги шаҳарлар ва шаҳар типидagi посёлкалар асосан фойдали қазилма конлари, йўл қурилишлари ва йирик қишлоқлар асосида вужудга келмоқда.

Республиканинг янги шаҳарларига Қарағанда, Темиртау, Балхаш, Жезқазған, Орқалиқ, Текели, Кентау, Хромтоу, Қоратау, Жанатас, Рудний, Экибастуз, Оқтов, Янги Узень ва бошқаларни мисол қилиш мумкин.

Собиқ Иттифоқ пайтида республикада асосан қадимий шаҳарлар майдони кенгайди, аҳолиси сони ортиб борди.

Қадимги шаҳарлар мамлакатнинг Жанубий қисмида жойлашган бўлиб булар Тараз (2000 йил олдин ташкил топган бўлиб Қозоғистоннинг энг қадимий шаҳарлардан биридир), Чимкент ва Туркистон шаҳарларидир.

Мамлакатнинг шимолий ва шарқий қисмидаги област марказлари ва йирик шаҳарлар эса Россия империясининг ҳарбий кўрғонлари сифатида ташкил этилган эди.

Республиканинг ҳозирги энг йирик шаҳарлари Олма-ота (аҳолиси 1 млн. кишидан ортиқ), Қарағанда (600 минг кишидан кўпроқ), Чимкент, Павлодар, Семипалатинск, Уст-Каменогорск ва Тараз шаҳарлари ҳисобланади. Бу шаҳарларда аҳоли сони 300 минг кишидан ортади. Бундан ташқари яна олтита шаҳарда- Оқмола, Актюбинск, Петропавловск, Темиртау, Қустанай ва Уральскда аҳоли сони 200 минг кишидан ортиқ. Қозоғистонда ҳозирги пайтда 83 та шаҳар ва 204 та шаҳар типдаги посёлкалар бўлиб, буларда 9,3 млн киши истиқомат қилишмоқда.

Революцияга қадар республика шаҳарлари маъмурий ва савдо марказлари функциясини бажарган бўлса, ҳозирги кунда йирик саноат марказлари, транспорт тугунлари, ҳамда маданий марказлар вазифасини ҳам бажармоқда.

Қозоғистонда энг характерли ва кўпсонли шаҳарлар тоғкон саноати марказларидир. Бу эса МДХ давлатлари орасида географик меҳнат тақсимотида республиканинг кўмир, нефт, темир рудаси, рангли металллар, фосфорит ва бошқа фойдали қазилмаларга ихтисослашганлигини кўрсатади. Республиканинг 40 фоизини шундай ишчи посёлкалар ташкил этади. Фойдали қазилмалар асосида ривожланган бундай шаҳарларни тўрт группага ажратиш мумкин. Рудали марказлар (Орқалиқ, Жетигара, Рудний, Текели, Хромтау, Кентау ва бошқалар), Кўмир марказлари (Қарағанда, Абай, Шохтали, Сарань, Экибастуз, Майкубен), нефт саноати марказлари (Мақат, Кульсари, Жетібой, Янги Узень ва бошқалар), ҳамда кимёвий минерал хом ашё марказлари (Қоратов, Жанатас ва бошқалар).

Бундан ташқари Қозоғистонда оғир саноат марказлари (Уст-Каменогорск, Шимкент, Павлодар, Тараз, Атирау, Актау, Актюбинск, Балхаш, Темиртау, Жезқазған) ҳамда енгил ва озиқовқат саноат марказлари (Олма-ота, Семипалатинск, Тараз,

Шимкент, Кокчатау, Уральск, Тальдикўрган ва бошқалар)га ҳам ажратилади.

Қозоғистон учун характерли бўлган шаҳарлардан кўпчилигини транспорт тугунлари (Тобол, Моинти, Чуй, Арись, Аягуз, Бейнеу ва бошқалар) ҳам ташкил этади. Улар республика шаҳар типигадаги посёлкаларнинг 26 фоизига тўғри келади. Улар асосан Оренбург-Тошкент, Турксиб, Петропавловск-Қараганда-Моинти-Чуй, Қартали-Оқмола-Павлодар магистрал йўллари асосида вужудга келган.

Шунингдек шаҳар типигадаги посёлкалар йирик қишлоқлар ўрнида (Толдикўрган, Макинск, Отбосар ва бошқалар) вужудга келган бўлиб, улар асосан қайта ишловчи саноат марказлари вазифасини бажармоқда. Булардан ташқари санаторий-курорт марказлари Жанубий Қозоғистондаги Сари-ағач, Павлодар областида-Муялди, Қизил-ўрдада-Жанакарган, Семипалатинскда Аул, Олма-ота областида - Олма-Орсан ва бошқалар ривожланди.

Республикадаги йирик шаҳарлар атрофида йўлдош шаҳарларнинг тўпланиши шаҳарлар агломерацияларининг ташкил этмоқда. Масалан Қараганда (Темиртоу, Сарань, Шахтинск, Абай, Долинка, Новодолинский ва бошқалар), Олма-ота (Талғар, Иссиқ, Қапчағай, Каскелен, Бурундай, Фабричний ва бошқалар), Шимкент Тараз, Оқмола ва шу кабилардир.

Республикада қишлоқ аҳолиси ҳам жуда нотекис жойлашган. Уларнинг асосий қисми республиканинг шимолида, шарқида ва жанубида жойлашган бўлиб, бу ерлар қишлоқ хўжалиги айниқса суғорма деҳқончилик учун қулай ерлардир. Ғарбий, марказий чала чўл ва чўлларда эса қишлоқ аҳоли сони деярли 10 баробар камдир.

Республика қишлоқлар шароитига кўра бир-биридан кескин фарқ қилади. Республиканинг шимолий, жанубий ва жанубий шарқий районларида йирик қишлоқлар бўлиб, улар асосан бир-бирига яқин ва дарё, кўл, канал ва ариқлар бўйида жойлашганлиги билан характерланса, марказий ва ғарбий Қозоғистондаги қишлоқлар эса бир-биридан анча узоқда жойлашган ва кичик қишлоқлар ҳисобланади.

Қозоғистон Республикаси учун шаҳар аҳолиси сонининг ўсиши, қишлоқ аҳолиси сонининг камайиши характерлидир. Аҳоли рўйхати маълумотларига қарайдиган бўлсак 1958 йилда шаҳар аҳолиси 44 фоиз, қишлоқ аҳолиси 56 фоиз, 1979 йилда

шаҳар аҳолиси 54 фоиз қишлоқ аҳолиси 46 фоиз, 1989 йилда шаҳар аҳолиси 57 фоиз, қишлоқ аҳолиси 43 фоизни ташкил этганлигини кўрамыз.

1990 йилдан бошлаб урбанизация ўзининг энг юқори чўққисига кўтарилди, яъни 1992 йилда шаҳар аҳолиси 58 фоизни ташкил этган. Ҳозирги кунга келиб эса республика аҳолисининг 56 фоизи шаҳарларда истиқомат қилишади. Бу кўрсаткич қўшни Ўрта Осиё республикаларидан юқоридир. Жумладан шаҳар аҳолиси қўшни Тожикистон Республикасида 33 фоизни ташкил этса бу кўрсаткич Ўзбекистонда 38 фоиз атрофидадир.

Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун меҳнат ресурслари катта аҳамиятга эгадир. Республикада 16-62 ёшгача эркаклар, 16-57 ёшгача аёллар меҳнатга лаёқатли ҳисобланади.

1996 йилда Қозоғистонда меҳнат ресурслари жами аҳолининг 55,0 фоизни ташкил этган. Аҳоли зич яшайдиган ерларда меҳнат ресурслари кўп, бўлгани ҳолда, зичлиги кам минтақаларда меҳнат ресурслари танқислиги яққол сезилади.

8-жадвал

Қозоғистонда аҳоли сони ва меҳнат ресурслари тадрижий ўсиши

	1995		1996		1996 га нисбатан %
	минг киши	меҳнат ресурслари	минг киши	меҳнат ресурслари %	
Жами меҳнат ресурслари	9153,0	100	9140,0	100	99,8
Иқтисодий фаол аҳоли	7359,8	80,4	7489,5	81,9	101,8
Иқтисодиёт тармоқларда банд аҳоли (жами)	65.51,5	71,6	6518,9	71,3	99,5
Жумладан Давлат саноат ташкилотларида	5039,4	55,1	4401,7	48,2	87,3
Фермер хўжалигида	102,1	1,1	208,6	2,3	204,3
Кичик корхоналарда	159,1	1,7	147,8	1,6	92,9
Қўшма корхоналарда	25,1	0,3	31,9	0,3	127,1
Мустақил банд бўлган аҳоли	1069,0	11,7	1567,5	17,1	146,6
Бошқа соҳаларда банд аҳоли	156,8	1,7	161,4	1,8	102,6

Ишсизлар жами	808,3	8,8	970,6	10,6	120,1
Иқтисодий фаол бўлмаган аҳоли	1793,2	19,6	1650,6	18,1	92,0
Жумладан Уқишда банд бўлган меҳнатга лаёқатли аҳоли	625,4	6,8	610,9	6,7	97,7
Меҳнатга лаёқатли бўлиб, ўқиш ва ишда банд бўлмаган аҳоли	1167,8	12,8	1039,7	11,4	89,0

Қозоғистон госкомстат маълумотлари.

1996 йилда меҳнат ресурсларининг 81,9 фоизини иқтисодий фаол аҳоли, иқтисодий фаол бўлмаган аҳоли эса 18,1 фоизни ташкил этган. Булар таркибига меҳнат ёшидаги ўқувчилар, уй бекалари ҳамда ҳар-хил сабаблар билан ишламайдиган кишилар киради.

Республика меҳнат бозорининг шаклланиши аҳолининг давлат корхоналарида бандлигини камайишини, аксинча нодавлат секторларида - қўшма корхоналар, кичик ва ўрта бизнесда, фермер хўжаликларида ортиб боришини кўрсатмоқда.

Масалан, 1996 йилда давлат корхоналарида иқтисодий фаол аҳолининг 35,3 фоизни банд бўлган бўлса, шахсий фирмаларда 48 фоизи чет эл фирмаларида эса 1,3 фоизи банд бўлган.

2001 йилга келиб республика аҳолиси 14,8 млн. Кишини ташкил этади. Аҳолисининг миллий таркибида қозоқларнинг салмоғи аста секин ортиб бормоқда. 1989 йил аҳоли руйхатидан кейин қозоқ миллатига мансуб аҳоли табиий ўсиш ҳисобига 1,5 млн. Кишига ортди, бундан ташқари миграция ҳисобига ҳам қозоқлар ортиб бормоқда ва ҳозирги кунда жами аҳолининг 51 фоизини ташкил этмоқда, руслар эса аксинча камайиб 38 фоиздан 32 фоизга тушди, шунингдек украинлар 5,4 фоиздан 4,5 фоизга камайган.

Аҳолининг туғилиш даражаси 1995 йилга нисбатан 1996 йилда 8 фоиз га камайган, ҳар 1000 кишига 16 та туғилиш тўғри келган.

Туғилишнинг камайиши шаҳар аҳолисида ҳамда қишлоқ аҳолисида ҳам кузатилади, айниқса шаҳарларда яққол кўзга ташланади. Лекин аҳолининг тез камайишига аҳоли миграцияси катта таъсир кўрсатади. 1995 йилда республикадан 309,6 минг киши кўчиб кетишган.

**Республика аҳолисининг айрим миллатлари
буйича табиий ўсиши**

	Ҳар 1000 кишига		
	Умумий туғилиш коэффициенти	Умумий ўлим коэффициенти	Табиий ўсиш коэффициенти
Жами аҳоли	15,9	10,4	5,5
Қozoқлар	20,4	6,9	13,5
Руслар	9,4	14,3	-4,9
Украинлар	9,4	18,1	-8,6
Ўзбеклар	28,6	6,6	22
Татарлар	10,3	14,2	-3,9
Немислар	17,7	14,7	3,0
Бошқа миллатлар	15,2	11,8	3,4

Манба: Қozoғистон Республикаси госкомстат маълумотлари.

Қozoғистон республикасида маъмурий ҳудудий жиҳатдан 14 та вилоятга бўлинади. Булар ўз навбатида 5 та иқтисодий районга бирлаштирилган. Иқтисодий районлар орасида энг йириги Ғарбий Қozoғистон ҳисобланади. Унинг майдони 736,1 минг км² ундан сўнг Жанубий Қozoғистон (711,8), Шимолий Қozoғистон (565,7 минг км²) Марказий Қozoғистон (428,0 минг км²) энг кичиги эса Шарқий Қozoғистон бўлиб, унинг ҳудуди 283,3 минг км² ни ташкил этади.

Энг кўп аҳоли Жанубий Қozoғистон ҳудудида истиқомат қилишади - 6,5 млн киши, аҳоли зичлиги 1 км² га 9,1 кишига тўғри келади. Кейинги ўринларда мос равишда Шимолий Қozoғистон 4,4 млн киши (зичлиги 7,3), Ғарбий Қozoғистон 2,2 млн киши (зичлиги 3,1), марказий Қozoғистон 1,7 млн киши (зичлиги 4,2) истиқомат қилади.

ХўЖАЛИГИ

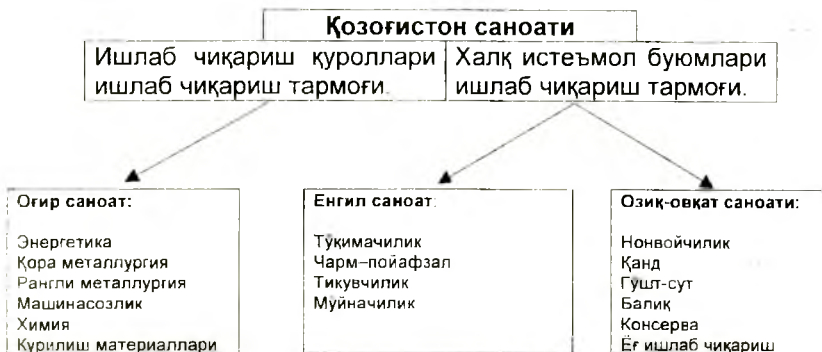
Ҳозирги вақтда ҳудудий меҳнат тақсимотида Қozoғистон ихтисослашган тармоқлар-рангдор металлургия, кўмир, химия (ўғит ишлаб чиқариш), машинасозлик (кўп метал ишлатувчи), чорвачилик, дон хўжаликлари билан иштирок этади. Янги ихти-

сослашган тармоқлардан қора металлургия, нефть, электро-энергетика тармоқлари ҳисобланади.

Қозоғистон ҳужалигида саноат етакчи уринда туради. Саноат ўз навбатида иккита йирик гуруҳга бўлинади: қазиб олувчи ва қайта ишловчи тармоқлар.

Биринчи тармоқ қазиб олиш ва бойитиш билан шуғилланса, иккинчи тармоқ улардан тайёр маҳсулот ишлаб чиқаради.

Иккинчи томондан барча саноат тармоқлари оғир саноат (саноатнинг А гуруҳи) яъни ишлаб чиқариш ва меҳнат қуроллари ишлаб чиқариш ва енгил саноатга (саноатнинг В гуруҳи) яъни халқ истеъмол буюмлари ишлаб чиқаришга бўлинади.

Қозоғистон саноатида А гуруҳ тармоқларнинг В гуруҳ тармоқларидан устунлиги яққол кўзга ташланиб туради.

Қозоғистон рангли металлургия саноати 50га яқин рангли ва нодир металл, рангли металлургия саноати асосида эса 70га яқин турли хил химиявий маҳсулотлар ишлаб чиқарилади.

Бу тармоқнинг ярмига яқини (47 фоиз) қўрғошин рух саноатига, 30 фоизи мис, 8 фоизига яқини алюминий, қолгани эса олтин қазиб олиш, титан ва магний ишлаб чиқариш, вольфром-молибден ташкил этади.

Қўрғошин ва рух саноати шарқий, жанубий ва марказий Қозоғистонда ривожланган. Олтойда асосий рангли металлургия комбинати ишлаб турибди. Уст Коменагорск ва Ленинагорск комбинатларида рудаларни комплекс қайта ишлашни ва ундан 25 ҳилга

яқин рангдор металл эритиб олишни таъминлайди. Кустанай областада бокситдан фойдаланиш асосида Павладорда алюмин заводи ишлаб турибди.

Мис қазиб олиш ва эритиш Қарағанда областадаги Балхаш ва Жезқазған тоғ металлургия комбинати ҳамда Карсақпай мис эритиш заводларидир. Барча заводлар Балхашбўйи ва Жезқазған конлари асосида иш олиб боради. Иртиш мис эритиш заводи мис концентратларини Олтой руда бойитиш комбинатидан олади.

Қора металлургия Қозоғистон халқ хўжалигининг ихтисослашган муҳим тармоғидир. У республика оғир саноатининг ёш тармоқлари қаторига киради. Актюбинск яқинидаги ферро-хром (темир-хром) заводи Қозоғистон металлургиясининг йирик корхонасидир. Муғожардан шимоли-ғарбда жойлашган Хромтов конлари бу заводнинг хом ашё базаси ҳисобланади.

Республиканинг ёқилғи саноати кўмир, нефт ва газ саноатларини бирлаштиради. Коксланувчи кўмирни Қозоғистондан ташқари Урал металлургия заводларида ишлатилади. Экибастуз ҳавзасида очик усул билан қазиб олинган арзон кўмир йирик ГРЭСларда ёқилади. Нефт саноати муҳим ўринни эгаллайди. Манғишлоқ ярим оролида (Узень, Жетибой), Эмба ҳавзасида, Қизил Орда вилоятидаги конлар ҳамда Атирау, Павлодар, Чимкент нефтни қайта ишлаш заводлари катта аҳамиятга эгадир. Нефт конларидан нефтни қайта ишлаш заводларига қувурлар орқали нефт юборилади. Ғарбий Қозоғистон-Форс қўлтиғи нефт қувури орқали хорижий давлатларга юборилади.

Қозоғистонда газ саноати энг ёш тармоқлардан ҳисобланади. Табиий газ асосан жанубий Манғишлоқ ва Устюрт платоларидан шунингдек Эмба ва Манғишлоқ нефт конларидаги йўлдош газлардан иборатдир. Қазиб олинган газнинг бир қисми ўша жойнинг ўзидаги қайта ишлаш заводларида – Янги Узень, Жанажол ва Тенгизда қайта ишланса, асосий қисми Урта Осиё – Марказ, Бухоро-Урал магистрал газ қувурлари орқали жўнатилади. Республикаимизнинг жанубий қисми эса Бухоро-Тошкент-Чимкент-Тараз-Бишкек-Олма-ота газ қувурларидан фойдаланилади.

Ҳозирги кунда Қозоғистонда 8 млрд. м³ газ қазиб олинади. Эҳтиёжни қондириш учун эса 18 млрд. м³ газ керак. Келажакда газ қазиб олиш 40-44 млрд. м³га етиши мўлжалланмоқда.

Электрэнергетика саноати республика халқ хўжалигининг муҳим тармоғидир. Асосан кўмир ва табиий газ билан ишлайдиган иссиқлик электр станциялари электрэнергетиканинг асосини ташкил этади. Ҳозирги пайтда 8 та ГРЭС, 50 та иссиқлик электр марказлари, 20 та ГЭС ҳамда 1 та АЭС ишлаб турибди.

Қозоғистон машинасозлик комплекси нисбатан кам ривожланган. Уларнинг баъзилари: Остонадаги Қозоқсельмаш, Целиноград-сельмаш, Павлодарда ўрмаловчи кучли тракторлар ишлаб чиқарадиган заводлар ишламоқда. Кустанай ва Олма-отада турли қишлоқ хўжалик машиналари ва уларнинг эҳтиёт қисмлари ишлаб чиқарилади. Қарағандада тоғ-кон усқуналари заводи, Олма-отада тоғ-металлургияси ва энергетика усқуналари заводлари, Усть-Каме-ногорскда рангли металлургия учун машиналар ишлаб чиқариладиган корхоналар, Атирауда нефть саноати учун машиналар ишлаб чиқарадиган корхоналар бор. 1992 йилда Чимкент ва Олма-ота автомобил ремоти корхоналарида Россия билан ҳамкорликда Лиаз, ПАЗ автобуслари ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.

Химия саноати МДХда катта аҳамиятга эгадир. Асосан бой маҳаллий хом-ашё асосида ишлайди. Актюбинск ва Жамбулда фосфарит ўғитлари, Қарағандада азот ўғитлар ишлаб чиқарилади. Чимкентда фосфорли тузлар, Темиртовда синтетик спирт, Атирауда полиэтилен ишлаб чиқариш йўлга қўйилган.

Қозоғистонда озиқ-овқат саноати орасида гўшт ишлаб чиқариш яхши ривожланган. Қишлоқ хўжалик хом ашёси асосида енгил саноатда қўй териси ошлаш, чарм-пойабзал, тўқимачилик ривожланган.

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ

Қозоғистон қишлоқ хўжалиги ихтисослашган тармоқлардан биридир. Асосан донли экинлар етиштирилади. Донли экинлардан буғдой, энг кўп экилиб, у барча донли экин майдонининг 2/3 қисмини эгаллайди. Бундан ташқари донли экинлардан тариқ, шоли, арпа экилади. Техника экинларидан пахта, кунгабоқар, қандлавлаги кўпроқ экилади.

Чорвачилик қишлоқ хўжалигининг ихтисослашган тармоқларидан бири бўлиб, айниқса қўйчилик яхши ривожланган. Бундан ташқари қорамол, йилқичилик, туячилик билан ҳам қадимдан шуғулланиб келишади.

Қишлоқ хўжалиги республикада нотекис ривожланган. Жумладан суғориб деҳқончилик қилиш Жанубий Қозоғистонда яхши йўлга қўйилган. Бу ерда қадимдан деҳқончилик билан шуғулланиб келинади. Асосий экинлари пахта, қандлавлаги, тамаки, шоли, маккажўхори ҳисобланади. Бундан ташқари боғдорчилик ва узумчилик ҳам катта аҳамиятга эга. Чорвачиликда қўйчилик, қорамолчилик етакчи тармоқ ҳисобланади. Республиканинг шимолий қисми эса кўпроқ дон етиштиришга ихтисослашган. Бу ер мамлакатнинг асосий экин экиладиган майдони ҳам ҳисобланади. Деҳқончилик билан бир

қаторда чорвачилик ҳам ривожланган. Чорвачилдикда қорамолчилик ва чўққачилик етакчи тармоқ ҳисобланади. Шунингдек йилқичилик ҳам катта аҳамиятга эга. Чорвачиликка ихтисослашган минтақалардан яна бири Ғарбий Қозоғистон ҳисобланади. Унинг чалачўл ва чўл ҳудудларида қорақўлчилик, шимолий ҳудудларида йирик шохли қорамолчилик ривожланган. Унинг ҳўжалигида йилқичилик, балиқчилик ҳам ўзига хос ўринда туради. Деҳқончилик нисбатан кам ривожланган. Асосий экинлари буғдой, арпа ҳамда полиз экинлари ҳисобланади. Шудгор қилинадиган ҳудудлар Республиканинг 10 фоизга яқин ҳудудини ташкил этади.

Марказий Қозоғистонда яйловлар куп бўлиб бу ерда ҳам қўйчилик, қорамолчилик, йилқичилик ҳамда туячилик ривожланган. Йирик шаҳарлар атрофида сут-гўшт чорвачилиги, қурғоқчил минтақаларида эса гўшт чорвачилиги устун туради.

Деҳқончиликда дон етиштириш ривожланган. Шу билан бирга техника экинларидан писта ва зиғир етиштириш яхши йўлга қўйилган. Шарқий Қозоғистон ўзининг чорвачилиги билан ажралиб туради. Бу ерда сут-гўшт чорвачилиги (қорамолчилик) ҳамда чўққачилик ривожланган. Бундан ташқари Республиканинг ягона буғучилик ривожланган минтақаси ҳам ҳисобланади. Тоғли ҳудудларида асаларичилик билан ҳам шуғулланишади. Бу минтақада лалмикор деҳқончилик ривожланган.

ТРАНСПОРТИ

Транспорт-халқ-ҳўжалигининг асосий тармоғи «Қон томири» ҳисобланади. Қозоғистон ҳудудининг катта қисми қуруқлик бўлиб уларда табиий сув йўллари жуда ҳам кам. Шу сабабли юк ва йўловчи ташишда қуруқлик транспортининг аҳамияти каттадир.

Республикада ташиладиган юкларнинг 90 фоизи автомобил ва темир йўл транспортлари ҳиссасига тўғри келади. Шунингдек мамлакатда юк ва йўловчи ташишда сув, ҳаво ва қувур транспортлари ҳам иштирок этади.

Қозоғистон транспорти асосан собиқ иттифоқ даврида ривожланган. Мамлакатда мавжуд бўлган темир йўлнинг (14,5 минг км) 85 фоизи, шунингдек автомобил, ҳаво ва қувур транспортлари тўлиғича ўша вақтларда қурилган.

Мамлакат транспортида темир йўл транспорти етакчи ҳисобланади. Темир йўллар узунлиги бўйича МДҲ орасида Россия ва Украинадан кейин учинчи ўринда туради. Дастлабки

темир йўллари-Транссибир ва Оренбург-Тошкент революциядан олдин қурилган. Ҳозирги кунда Республика ҳудудида параллел ва меридионал йўналишда бир неча магистрал йўллар яни, меридионал йўналишда-Трансқозоғистон (Петропавловск-Қарағанда-Моинти-Чув), Турксиб (Арис-Олма-ота-Семипалатинск) ва Оренбург-Қизилўрда-Тошкент, параллел йўналишда Транссибир, Ўрта Сибир (Троицк-Кустанай-Кокчатов-Қорасук) ва Жанубий Сибир (Магнитогорск-Оқмола-Павлодар-Барнаул) темир йўллари ишлаб турибди.

Темир йўлда асосан кўмир, темир рудаси, рангли металлар, дон, нефт ва нефт маҳсулотлари, минерал ўғитлар, қурилиш материаллари каби юклар ташилади. Республикадан жўнатилган юклар нисбатан кўп бу актив транспорт балансига эга эканлигини кўрсатади. Мамлакат юк оборотининг 73,6 фоизи темир йўл транспортига тўғри келади.

Республика транспортида Автомобил транспорти ҳам катта аҳамиятга эга. Автомобил йўлининг узунлиги 115 минг кмга етади. Шундан 93 минг кмдан ортиқроғи қаттиқ қопламли йўллардир. Автомобил йўлларининг узунлиги бўйича ҳам Россия ва Украинадан кейин 3-ўринда туради. Мамлакат юк оборотида автомобиль транспорти ҳиссасига 14,5 фоиз юк тўғри келади.

Энг йирик автомагистрал йўллар Жанубий Қозоғистон ҳудудидага тўғри келади. Бу йўл Олма-Отани Тошкент, Бишкек, Чимкент шаҳарлари билан туташтиради. Мамлакат ҳўжалигида Олмаота-Чилик-Қарағанда-Оқмола-Кўкчатов-Петропавловск, Қарағанда-Кустаной-Атирау, Оқтов-Жетибой-Янги Узен йўллари ҳам катта аҳамиятга эга. Автомобил транспорти районлараро, ҳўжаликлар аро ҳамда бошқа минтақалар орасида юк ташишда ўзига хос ўринда туради.

Юк ташиш хажми бўйича кейинги ўринларда қувур транспорти туради. Бу республиканинг энг ёш транспорт тармоғи ҳисобланади. Қувур орқали нефт ва нефт маҳсулотлари, газ кабилар ташилади. Унинг умумий узунлиги тўрт минг км дан ортади.

Республика ҳудудида дарё ва кўллар кам бўлишига қарамасдан Қозоғистон сув йўлларининг умумий узунлиги тўрт минг км атрофидадир. Сув йўли орқали дарё кемачилиги ривожланган. Кўпчилик сув йўллари автомобил ва темир йўл йўқ

булган жойларда ривожланганлиги сабабли катта аҳамият касб этади. Ташиладиган юкларнинг асосий қисми-қурилиш материаллари, нон маҳсулотлари, ўрмон ва ёғочсозлик, нефт ва нефт маҳсулотлари, кўмир ва бошқалардир. Сув йўли орасида Иртиш дарёси катта аҳамият касб этади. Унинг ҳиссасига сувда ташиладиган юкларнинг 90 фоизи тўғри келади. (Зайсан кўли билан бирга узунлиги 1750 км). Иккинчи ўринда Урал дарёси туради, унинг узунлиги 1100 кмга етади. Или, Ишим, Сирдарё дарёларидан фойдаланиш анча қийинчиликлар туғдиради.

Каспий денгизида денгиз транспорти ривожланган. Каспий денгизи Республикани 2300 км масофада ювиб туради. Нефт конларининг очилиши натижасида денгизда юк ташиш ривожланди. Бу ерда Атирау портидан ташқари Оқтов, Баутико ва Ералиев портлари қурилган. Бу портлар орқали Қозоғистон-Озарбажон, Доғистон, Туркманистон Республикалари ҳамда қуйи волга бўйи райони билан алоқа қилади. Денгиз орқали нефт ва нефт маҳсулотлари, қурилиш материаллари, балиқ, машина ва дастгоҳлар ҳалқ истеъмол буюмлари ташилади.

Ҳудуднинг катталиги сабабли энг тез транспорт-Ҳаво транспорти ҳам катта аҳамиятга эга. Республиканинг кўплаб шаҳарларидан яқин ва узоқ ҳориж мамлакатларига ҳаво йўллари очилган. Республиканинг ҳаво йўллари 1000 км дан ортади. Барча област марказларида замонавий аэропортлар қурилган. Ҳар йили ўртача Қозоғистон аэропортларидан саккиз миллион йўловчилар, 80 минг тонна тез бузулувчи ва қимматбаҳо юклар тушилади.

Республика мустақилликка эришгандан сўнг янги йўллар қурилиши давом этмоқда. Қозоғистондан Хитойга очилган темир йўли шулар жумласидандир. Бундан ташқари Эрон ва Туркияга Ўзбекистон ва Туркманистон республикалари орқали қурилаётган темир йўл ҳам катта аҳамиятга эга. Шунингдек алоқаларни яхшилаш мақсадида янги йўллар лойиҳалари ишлаб чиқилган.

ИҚТИСОДИЙ РАЙОНЛАРИ

Барча иқтисодий районлар табиий шароити ва ресурсларнинг хилма хиллиги билан бир-биридан фарқ қилади.

Жанубий Қозоғистон - йирик сугориб деҳқончилик қиладиган, интенсив қишлоқ хўжалиги ривожланган минтақадир.

Бу ерда қадимдан қимматбаҳо техника экинлари: пахта, қанд лавлаги, тамаки, ҳамда донли экинлардан шоли ва мак-кажухори етиштирилади. Шунингдек боғдорчилик ва узумчилик бўйича ҳам олдинги уринларда туради. Қўйчилик ҳам яхши ривожланган.

10-жадвал

Қозоғистон Республикаси иқтисодий районлари
бўйича маълумот
(1 январ, 1995 й)

	Эгаллаган майдони		Аҳоли сони		Аҳолин инг уртача зичлиги	Шаҳар ва қишлоқ аҳолиси нисбати	
	Минг км кв	%	Млн киши	%		шаҳар	қишлоқ
Ғарбий Қозоғистон	736,1	27,0	2,2	13,2	3,2	58	42
Шимолий Қозоғистон	565,7	20,8	4,4	26,6	8,4	49	51
Марказий Қозоғистон	428,0	15,7	1,8	10,8	5,8	82	18
Шарқий Қозоғистон	283,3	10,4	1,7	10,2	7,0	57	43
Жанубий Қозоғистон	711,8	26,1	6,5	39,2	10,7	42	58
Қозоғистон Республикаси, жами	2724,9	100,0	16,6	100,0	7,0	56	44

Қозоғистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида С.Р.Ердавлетов томонидан тузилган.

Жанубий Қозоғистон мамлакатнинг йирик саноат райони ҳамдир. Бу минтақада фосфорит ва полиметалл рудалари

қазиб олиш, рух ва қалай ишлаб чиқариш, суперфосфат, ҳар хил машина ва дастгоҳлар ишлаб чиқариш яхши йўлга қўйилган. Иқтисодий район енгил ва озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш бўйича республикада биринчи ўринни эгалайди.

Шимолий Қозоғистон асосий аҳоли яшайдиган худудлардан бири бўлиб, бу МДХнинг энг йирик дон хўжалиги ва гўшт-сут чорвачилиги минтақаси ҳисобланади. Шу билан бирга қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлашда ҳам алоҳида ўринда туради. Айниқса гўшт, сут, ун, ун маҳсулотлари саноати яхши ривожланган. Бу минтақа республиканинг йирик темир рудаси қазиб чиқариш, ҳамда бошқа тоғ-кон саноати маркази ҳам ҳисобланади. Шулар асосида минтақада қора ва рангли металлургия саноати ривожланиб бормоқда. Шунингдек машинасозлик, кўмир ва электрэнергетика саноати ҳам яхши ривожланган.

Марказий Қозоғистон - нафақат республиканинг балки МДХдаги энг йирик кўмир ва темир базаси ҳисобланади. Шунингдек бу ерда рангли металлургия, кўп металл талаб этувчи машинасозлик, ҳамда кимё саноати яхши тараққий этган. Янги ерларнинг ўзлаштирилиши билан қишлоқ хўжалик маҳсулотлари - дон етиштириш, гўшт ва сут маҳсулотлари ишлаб чиқариш ривожланиб бормоқда. Шарқий Қозоғистон - мамлакатнинг ва МДХ давлатларининг энг йирик рангли металлургия ва Гидроэлектрэнергия ишлаб чиқариш маркази ҳисобланади. Шунингдек минтақа иқтисодиётида қишлоқ хўжалиги ҳам катта аҳамиятга эгадир. Дон етиштириш, гўшт чорвачилиги, қўйчилик асосида енгил ва озиқ-овқат саноати яхши ривожланган.

Ғарбий Қозоғистон - мамлакатнинг ягона нефт қазиб олиш саноати ривожланган минтақадир. Шу билан бирга бу ерда никель ва хром қазиб чиқариш, нефт саноати машинасозлиги, ҳамда минерал ўғитлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Минтақада балиқ овлаш ва уларни қайта ишлаш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, айниқса чорвачилик ва дончилик яхши ривожлангандир.

Бу барча бешта иқтисодий районлар Қозоғистон республикаси ягона халқ хўжалиги комплексини ташкил этади ва географик меҳнат тақсимоотида катта ўринга эгадир.

ҒАРБИЙ ҚОЗОҒИСТОН

Ғарбий Қозоғистон - тўртта вилоятни ўз ичига олади: Булар Ғарбий Қозоғистон, Актюбинск, Атирау ва Манғишлоқ. Бу иқтисодий район мамлакатнинг энг катта ҳудудини эгаллайди, аҳолиси сони бўйича эса учинчи ўринда туради. Республика ҳудудининг 27 фоизи, аҳолисининг эса 13,2 фоизини ташкил этади. Аҳоли зичлиги энг паст бўлиб, 1 км² га 3,2 киши тўғри келади. Бу кўрсаткич республика умумий кўрсаткичидан деярли икки марта паст. Минтақа ҳудуди асосан текислик ва паст текисликлардан иборат. МДХнинг энг паст нуқтаси Қорағиё (Ботир) ботиғи ҳам шу ерда бўлиб, денгиз сатҳидан -132м пастда жойлашган. Минтақа ҳудуди шарқга томон аста-секин кўтарилиб боради. Бу ерда Урал тоғларининг Жанубий қисми бўлган Муғожар тоғлари жойлашган. Бу тоғ қадимги, емирилган ва паст тоғ бўлиб, энг баланд нуқтаси Боқтибой - унинг баландлиги 656 метрни ташкил этади. Манғишлоқ ярим оролида Октов тоғи жойлашган, унинг баландлиги 700 метрдан ошмайди.

Ғарбий Қозоғистон фойдали қазилмаларга жуда бой. Асосий бойлиги нефт бўлиб, у кўплаб МДХ давлатларига экспорт қилинади. Манғишлоқ ярим оролида нефтдан ташқари марганец, кўмир, темир рудаси, фосфорит, оҳактош каби фойдали қазилмалар топилган. Муғожар тоғларида эса темир рудаси конлари топилган. Шунингдек Актюбинск вилоятида фосфорит, хромит, никель, кобальт рудалари, мрамар, шиша қуми, оҳактош ва бошқа қимматбаҳо минераллар топилган. Хром, никель, кобальт рудалари захирасининг кўплиги жиҳатидан Қозоғистон республикаси МДХ давлатлари орасида олдинги ўринларда туради.

Юқорида таъкидлаганимиздек минтақа ҳудудида аҳоли зичлиги анча паст. Энг юқори кўрсаткич унинг шимоллий қисмида бўлиб, 1 км²га 10 киши атрофида тўғри келади. Ҳозирги кунда жами аҳолисининг 58 фоизи шаҳарларда истиқомат қилади. Шаҳар аҳолиси асосан вилоят марказларида (Актюбинск, Атирау, Манғишлоқ) кўпчиликни ташкил этади. Бу вилоятлардан фарқли ўлароқ Ғарбий Қозоғистон вилоятида қишлоқ аҳолиси кўпроқдир.

Минтақада 14 та шаҳар бўлиб, шундан ярми Актюбинск вилоятига тўғри келади. Йирик шаҳарлари Актюбинск, Уралъск,

Оқтов, Атираулар бўлиб буларда 150-300 минг киши истиқомат қилишади. Бундан ташқари Оқсой, Янги Узень, Хромтов, Челкар каби шаҳарлари ҳам бор.

Ғарбий Қозоғистон МДХ давлатларидаги келажаги порлоқ нефт-газ минтақаси ҳисобланади. Дастлаб бу ерда Жетибой, Узень конлари, кейинроқ Танга, Тасбулат, Карамандибас конлари очилган эди. Ҳозирги кунга келиб янги конлар: Шимолий Бўзаган, Каламқас, Каражанбас ва бошқалар топилди. Минтақада Макат-Бейнев, Шевченко-Узень темир йўли тортилган. Охириги станцияси асосида Янги Узень шахри ташкил этилди.

Мангишлоқда қазиб олинган нефт Узень-Атирау-Самара қувур транспорти орқали Волга бўйига, Узень-Ақтау нефтқувурлари орқали Оқтау портига келтирилиб МДХ давлатларига жўнатилади.

Минтақа ҳудудида Мангишлоқ ХИЧМ ривожланмоқда. Бу ХИЧМси нефтни қайта ишлаш, газ ва калий саноати ва қурилиш материаллари ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Унинг географик ўрни жуда қулай бўлиб, ҳудудидан Волгабўйи, Шимолий Кавказ, Урал, Кавказ орти ва Ўрта Осиё республикаларини таштирувчи темир йўллари ўтган. Ғарбий Қозоғистонда республиканинг асосий газ конлари жойлашган. Лекин газ қазиб чиқариш ҳозирда кўп эмас. Қазиб олинган газ Қозоғистон (Янги Узень) газ қайта ишлаш заводида тозаланиб истеъмолга жўнатилади. Бир қисми эса Ўрта Осиё – Марказ-газ қувури орқали Россияга юборилади.

Атирау вилоятида нефт-газ комплексида ташқари металлургия-кимё саноат комплекси ҳам шаклланди. Минтақанинг кимё саноати нефт газ саноатидан ташқари хилма-хил кимё хом ашёси қазиб олиш саноати билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Бу минтақада Атирау полиэтилен ва Оқтов пластмасса заводлари ишлаб турибди.

Ғарбий Қозоғистонда озиқ-овқат саноати ҳам, айниқса балиқни қайта ишлаш яхши ривожланган. МДХ давлатларида овланган осетр балиғининг 70 фоизини Ғарбий Қозоғистон иқтисодий райони етказиб беради. Балиқ асосан Каспий денгизида ва Урал дарёларида овланади. Бу ерда МДХ давлатларидаги энг йирик консерва комбинатларидан бири - Атирау балиқ консерва комбинати жойлашган. Шунингдек минтақада ун ва ун

маҳсулотлари, гўшт, сут ишлаб чиқариш ҳам яхши тараққий этган.

Ғарбий Қозоғистон хўжалигида қишлоқ хўжалиги ҳам етакчи ўринда туради. Айниқса чорвачилик яхши ривожланган бўлиб, чорвачиликда етакчи тармоқни кўйчилик эгаллайди. Минтақанинг жанубий чалачўл ва чўл ҳудудларида қоракўлчилик яхши ривожланган. Шимолий ҳудудларида эса йирик шохли қорамоллар боқилади. Қадимдан минтақада йилқичилик билан шуғулланиб келишади. Жанубий ғарбий ҳудудларида туячилик ривожланган бўлиб, умумий сони бўйича республикада биринчи ўринни эгаллайди.

Деҳқончилик минтақада кам ривожланган. Бу ерда республиканинг атига 10 фоиз шудгор қилинадиган ери жойлашган. Деҳқончиликда дончилик етакчи ўринда туради. Асосан буғдой, тарих, арпа экилади. Шунингдек полиз экинлари, писта етиштириш ҳам яхши йўлга қўйилган.

Ғарбий Қозоғистонда табиий ва иқтисодий шароитлардан келиб чиқиб, бир қанча қишлоқ хўжалик зоналари ажратилади.

1. Ғарбий Қозоғистон ва Актюбинск вилоятларининг шимолий қисмлари деҳқончилик ва чорвачиликка ихтисослашган. Бу ерда интенсив деҳқончилик ривожланган бўлиб, асосан буғдой етиштирилади, ёрдамчи тармоқ эса гўшт-сут чорвачилиги ва майин юнгли кўйчилик ҳисобланади.

2. Актюбинск ва Ғарбий Қозоғистоннинг марказий қисмлари чорвачилик ва деҳқончиликка ихтисослашган. Бу ерда гўшт ва жун етиштириш етакчи ўринда туради. Деҳқончилик эса ёрдамчи тармоқ ҳисобланади.

3. Ғарбий Қозоғистон ва Актюбинск вилоятининг жанубий қисмлари, Атирау ва Манғишлоқ вилоятлари барча ҳудудлари чорвачилик зоналари ҳисобланади. Минтақа гўшт ва с юнг учун кўйчилик, қоракўлчилик, йилқичилик ва туячиликка ихтисослашган.

Минтақа транспортида етакчи ўринни темирйўл транспорти эгаллайди. Автомобил транспорти ва сув йўллари ҳам катта аҳамиятга эгадир. Республиканинг бошқа ҳудудларига нисбатан қувур транспорти олдинги ўринларда туради. Шунингдек денгиз транспорти ҳам яхши ривожланган.

Ғарбий Қозоғистондан кўплаб саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари кўшни районларга ташилади. Асосий олиб

чиқиладиган маҳсулотлар нефт ва нефт маҳсулотлари, газ, никель рудалари, хромит, турли хил машинасозлик маҳсулотлари, балиқ, консерва, трикотаж, тикувчилик маҳсулотлари, минерал ўғит ва бошқалардир.

ШИМОЛИЙ ҚОЗОҒИСТОН

Шимолий Қозоғистон тўртта вилоятни ўз ичига олади. Булар - Кустанай, Шимолий Қозоғистон, Ақмола ва Павлодор вилоятларидир. Худудига кўра учинчи ўринда, аҳолиси сонига кўра ҳам учинчи ўринни эгаллайди. Республика ҳудудининг 20,8 фоизини, аҳолисининг 26,6 фоизини ташкил этади. Аҳоли зичлиги бўйича Жанубий Қозоғистондан кейин туради.

Минтақа ҳудуди асосан текисликдан иборат. Шимолий қисми Ғарбий Сибирь текислиги билан қўшилган бўлса, жанубий қисми Қозоғистон паст тоғларидан иборат (баландлиги 300-400 м).

Шимолий Қозоғистон фойдали қазилмаларга жуда бой. Бу ерда йирик темир рудаси конлари, тошкўмир ва кўнғир кўмир, боксит, рангли ва нодир металллар, қурилиш материаллари ва бошқа конлар топилган. Минтақада йирик боксит (Арқалиқ), олтин (Степняк, Майкален), асбест (Жетигора), ош тузи ва миробилит (Павлодор), цемент хом ашёси, ойна қумлари конлари жойлашган.

Шимолий Қозоғистонда 4,4 млн. киши истиқомат қилади. Аҳоли зичлиги 1км² га 8,5 кишини ташкил этади. Аҳоли миллий таркиби жуда хилма-хил. Шимолий Қозоғистон ва Кустанай вилоятларида аҳоли зичлиги яна ҳам юқори бўлиб, 10-15 кишига тўғри келади.

Аҳолининг миллий таркибида қозоқлар ва руслар кўпчиликни ташкил этади. Бундан ташқари украинлар, белоруслар, татар, удмурт, бошқирд, мордва, немец ва бошқалар ҳам яшашади. Қозоқлар барча ҳудудларда жойлашган. Лекин асосий қисми марказий ва жанубий қисмларда яшашади.

Минтақа аҳолисининг 49 фоизи шаҳарларда яшайди. Шимолий Қозоғистон вилоятида қишлоқ аҳолиси 5/фоизни ташкил этади. Шимолий Қозоғистонда 24 та шаҳар ва 45 та шаҳар типдаги посёлка бор. Павлодор (61 фоиз) ва Ақмола (59 фоиз) вилоятларида шаҳар аҳолиси кўпчиликни ташкил этади. Йирик

шаҳарлари вилоят марказлари ҳисобланади. Энг йирик шаҳар Павлодар бўлиб, 350 минг дан ортиқ аҳоли яшайди. Шунингдек Ақмала(280минг) Петропавловск(250) Кустанай (225), Кокчатов (137) каби йирик шаҳарлари бор. Бундан ташқари Арқалик, Рудний, Лисоковск, Экибастуз Ермак, Иртиш каби шаҳарлари ҳам бор. Шимолий Қозоғистонда Майкубен кўмир бассейни (ҳовзаси) жойлашган бўлиб, унинг заҳираси 10 млрд. тонна атофида деб баҳоланган. Арзон кўмир асосида Экибастуз ёқилғи энергетика комплекси ривожланган. Электрэнергия Экибастуз - Урал - Марказ, Экибастуз-Қоратов, Экибастуз-Барноул электр узатиш линиялари орқали МДХ давлатларига юборилади.

Шимолий Қозоғистонда темир рудалари қазиб чиқариш, боксит, кўмир, асбест, қурилиш материаллари каби саноат тармоқлари шаклланган. Охириги ўн йилликларда саноат тармоқлари кескин ўсди. Озиқ-овқат ва енгил саноат ҳажмига нисбатан оғир саноат тез ривожланди.

Қора металлургия Кустаной хавзасидан қазиб олиш ва бойитиш асосида ривожланган. Магнитли рудаларни Соколов-Сарбой ҳамда Кочар тоғ бойитиш комбинати беради.

Машинисозлик саноати қишлоқ хўжалиги учун машина ва дастгоҳлар етказиб беради. Булар Павлодар трактор заводи, Ақмоладаги иккита қишлоқ хўжалик машинасозлиги заводи, Макинск ва Атбазардаги қишлоқ хўжалик машиналари деталлари заводи ва бошқалардир.

Район иқтисодиётида озиқ-овқат саноати катта аҳамиятга эгадир. Бу тармоқ жами саноат маҳсулотининг тўртдан бир қисмини ташкил этади. Етакчи тармоғи гўшт саноатидир. Петропавловск, Кустанай, Кокчатов, Ақмола, Павлодар, Экибастуз каби шаҳарларда йирик гўшт комбинатлари жойлашган.

Шимолий Қозоғистон - Республиканинг йирик дон етиштиришга ихтисослашган минтақаси ҳисобланади. Унинг ҳисобига республикадаги 60 фоиз экин майдони, 80 фоиз нон маҳсулотлари ишлаб чиқариш тўғри келади. Шу билан бирга шимолий Қозоғистон йирик чорвачилик райони ҳамдир. Минтақада республиканинг 50 фоиз йирик шоҳли қорамоли, 60 фоиз чўчка, 30 фоиз йилқи, 16 фоиз қўй ва эчкилари боқилади.

Чорвачилик - шимолий қисмида сут ва гўшт, жанубий қисмида гўшт-жун етиштиришга ихтисослашган. Йирик шоҳли қорамоллар Кустанай, Шимолий Қозоғистон вилоятларида, қўй

ва эчкилар Павлодар, Ақмала, Кустанай вилоятларида, чўққа-Кустанайда, Шимолий Қозоғистонда ва Ақмала вилоятларида кўпчиликни ташкил этади. Деярли барча вилоятларда йилқичлик ва паррандачилик ривожланган. Айниқса Кустанай йилқиси зотлари кўплаб боқилади.

Шимолий Қозоғистон Россиянинг Урал ва Ғарбий Сибирь иқтисодий районлари билан чегарадош бўлиб, унинг худудидан Транссибир, Ўртасибир, Жанубий Сибир, Трансқозоғистон транспорт йўллари кесиб ўтган. Шунингдек Иртиш дарёси - Қозоғистоннинг асосий сув йўли ҳисоблади. Шу сабабли ташқи иқтисодий алоқаларида темир йўл транспорти ва сув транспортининг аҳамияти каттадир.

Кейинги йилларда бошқа замонавий транспорт турлари (автомобил ва қувур)нинг аҳамияти ортиб бормоқда.

Райондан асосан темир рудаси, кўмир электрэнергия, алюминий, тракторлар, бульдозерлар, қишлоқ хўжалик машиналари, кимёвий маҳсулотлар, озиқ-овқат, тўқимачилик маҳсулотлари, нефт маҳсулотлари четга олиб кетилади.

Дон маҳсулотлари, қурилиш материаллари, туз, нефт маҳсулотлари ташишда Иртиш дарёсининг аҳамияти каттадир. Дарё орқали Ғарбий Сибирдан Шарқий Қозоғистонга ва аксинча Транзит юклар ҳам ташилади.

МАРКАЗИЙ ҚОЗОҒИСТОН

Марказий Қозоғистон иқтисодий райониға маъмурий жиҳатдан битта Қараганда вилояти киради. Майдонининг катталиги ва аҳолиси сонига кўра иқтисодий районлар орасида тўртинчи ўринда туради. (Майдони 428 минг км², аҳолиси 1.8 млн киши). Республика худудининг 15,7 фоизини, аҳолисининг 10,8 фоизини ташкил этади. Аҳоли зичлиги 1км² га 5,8 киши тўғри келади.

Иқтисодий район Нура ва Сарису дарёлари ҳавзасида жойлашган. Рельефи текисликдан иборат бўлиб, мутлақ баландлиги 400-500 м дан ошмайди. Минтақа ер ости бойликлариға ниҳоятда бой. Бу ерда МДХ нинг энг йирик кўмир, мис, вольфрам, молибден, рух, қалай, нодир металллар, темир рудаси, кимёвий хом-ашё ва қурилиш материаллари конлари топилган.

Марказий Қозоғистон ҳудудида доимий оқар дарёлар кам. Асосий даёлари Нура ва Сарису бўлиб, қорларнинг эришидан тўйинади. Шу сабабли дарё баҳор ойларида тўлиб оқади. Ёзда Нура дарёсидан ташқари барча дарёлари қуриб қолади. Шу сабабли дарё сувларидан унумли фойдаланиш мақсадида сув омборлари қурилмоқда.

Кўллар кўп улар-2000 атрофида бўлиб, Тоғли минтақаларда чучук сувли, текисликларда шўр сувли кўллар жойлашган. баъзилари шифобахшлилиги билан ахамиятлидир.

Минтақанинг Жанубий-Шарқий қисмида Балхаш кўли жойлашган бўлиб, ҳўжалик фаолиятида муҳим ўринни эгаллайди. Шу билан бирга ер ости сувлари ҳам кўп, улардан айниқса жанубий қисмларида фойдаланиш яхши йўлга қўйилган.

Марказий Қозоғистонда аҳоли зичлиги нисбатан паст. Фақатгина Ғарбий Қозоғистондан олдинда туради. Аҳоли минтақа ҳудудида нотекис жойлашган. Кўпчилиги минтақанинг шимолий қисмида шаҳар ва шаҳар типигаги посёлкаларда истиқомат қилишади. Энг юқори зичлик Қарағанда ва Темиртов райони ҳудудида бўлиб, 1 км² га 120 киши атрофида тўғри келади. Аксинча Бетпақ Далада ва Балхаш бўйида эса 1км² га 2-3 кишини ташкил этади. Иқтисодий районнинг шимолий қисмида шаҳар ва қишлоқлар автомобил ва темир йўллар бўйида, дарё ва кўл соҳилларида жойлашган бўлиб анча йириклиги билан ажралиб туради. Жанубий қисмида овуллар жойлашган ва улар жуда кичик ва тарққидир.

Район аҳолиси миллий таркиби хилма-хил бўлиб 30 дан ортиқ миллатлар истиқомат қилади. Қозоқлар ва руслар кўпчилик бўлиб, жами аҳолининг 60%ини ташкил қилади

Иқтисодий район аҳолисининг 82 фоизи шаҳарларда яшашади. Бу МДХ давлатларидаги энг урбанизациялашган минтақалардан биридир. Районда 10 та шаҳар ва 50 дан ортиқ ишчи посёлкалари бор. Энг йирик шаҳарлари Қарағанда, Темиртау (212минг) Жесқазған(109), Сарань, Шахтинск, Балхаш ва бошқалар.

Марказий Қозоғистон Донбасс, Кузбасс каби МДХ давлатларининг саноати ривожланган марказлардан биридир. Саноатининг етакчи тармоғи кўмир саноати, рангли ва қора металлургия, машинасозлик ва кимё саноати. Район республикада қазиб олинган тошкўмирнинг ҳаммаси, чўян, пўлат,

прокат ҳамда кўплаб миқторда рангли металлларни етказиб беради. Марказий Қозоғистон корхоналарида тоғ-кон саноати учун машина ва дастгоҳларининг асосий қисми ишлаб чиқазилади. Бундан ташқари минтақада резина - техника маҳсулотлари, қурилиш материаллари, пойафзал, трикотаж ва тикувчилик материаллари ишлаб чиқазилади. Саноат корхоналаридан энг машҳурлари тўлиқ циклли Қараганда металлургия комбинати, Темиртов “Қозоғистон магнити”, Балхаш тоғ металлургия комбинати, Жезқазған металлургия комбинати ва бошқалардир.

Марказий Қозоғистоннинг катта қисми яйловлардан иборатдир. Шу сабабли бу ерда кўйчилик, йилқичилик, йирик шохли қорамоллар, туячилик яхши ривожланган. Қишлоқ хўжалигида дон етиштириш ҳам яхши йўлга қўйилган. Минтақанинг шимолӣ ва жанубий қисмларида дарё водийларида деҳқончилик билан шуғулланишади. Асосий экинлари буғдой техника экинларидан эса писта ва зиғир кўп экилади.

Марказий иқтисодий район чорвачилигида кўйчилик ва қорамолчилик етакчи ўринда туради. Шаҳарлар атрофида ва суғориладиган ерларда сут-гўшт чорвачилиги, қурғоқчил минтақаларида эса гўшт чорвачилиги йўлга қўйилган. Кўйчилик барча ҳудудларда, қоракўлчилик эса минтақанинг жанубий қисмида ривожланган.

Минтақа хўжалигида темир йўл транспорти етакчи ўринда туради. Бу ердан Транс Қозоғистон темир йўли ўтган. Автомобил ва ҳаво транспорти минтақани МДХ давлатлари билан боғлайди. Марказий иқтисодий райондан кўплаб юklar Уралга, Волга бўйига, Шарқий ва Жанубий Қозоғистон ҳамда Ўрта Осиё республикаларига ташилади. Асосий ташиладиган юklar кўмир, марганец, рангли ва қора металллар, дон маҳсулотлари, халқ истеъмол буюмлари ва бошқалардир.

ШАРҚИЙ ҚОЗОҒИСТОН

Бу иқтисодий район битта - Шарқий Қозоғистон вилоятидан иборат. Республика ҳудудининг атига 10%ини ташкил этади. Аҳолисининг сонига кўра ҳам Республикада сўнги 5-чи ўринда туради (10 фоиз). Аҳоли зичлиги 1 км² га 7 киши тўғри келади.

Унинг ҳудуди Иртиш дарёсининг юқори ҳавзасида Хитой билан чегарадош жойлашган. Жанубий шарқдан шимолӣ

ғарбга томон Иртиш дарёси оқиб ўтади. Сув йўли орқали Ғарбий Сибир ва Уралга чиқиш имкониятига эга. Шарқий Қозоғистон Турксиб темир йўли орқали Ғарбий ва Шарқий Сибирь, Жанубий Қозоғистон ҳамда Ўрта Осиё Республикалари билан боғланган.

Табиий шароити жуда хилма-хил. Бу ерда баланд Жанубий Олтой тоғлари, Олтой олди даштлари, Қозоғистон паст тоғларининг шарқий қисми, Балхаш-Олақул ботиғи, Иртиш даштлари жойлашган. Табиий шароитининг хилма-хиллиги бўйича фақатгина Жанубий Қозоғистондан кейинда туради. Табиий бойликлари бўйича эса Урал билан тенглаша олади.

Шарқий Қозоғистон тоғлари табиий ресурсларга бой. Олтой тоғларида 1000 га яқин рангли металллар конлари топилган. Асосий бойлиги полиметалл рудалари яъни рух, қалай, мис, олтин, қумуш, сурьма, симоб, вольфрам, молибден ва бошқа нодир металллардир.

Шарқий Қозоғистонда ёнувчи фойдали қазилмалар нисбатан кам. Улардан Кендерли тошқумир ва қўнғир қумир кони, ҳамда Зайцан ботиғидаги ёнувчи сланец конлари аҳамиятлидир.

Шу билан бирга бу ерда қурилиш учун зарур бўлган табиий тош материаллари кўплаб тарқалган. Бундан ташқари барча ҳудудларда гипс, оҳактош, цемент хом ашёлари ҳам учрайди.

Шарқий Қозоғистонда, айниқса унинг тоғли ҳудудида дарёлар ва кўллар кўп. Асосий дарёси Иртиш бўлиб, унинг бошланиши республикадан ташқарида - Монголия Олтойидадир. Иртишнинг йирик ирмоқларидан Курчум, Бухтарма, Ульба кабилар серсув ва ГЭСлар қуриш учун қулайдир.

Республиканинг 50 фоиз Гидроэнергия захираси Шарқий Қозоғистонга тўғри келади. Унинг бир қисмидан ҳозирги кунда фойдаланилмоқда. Кўплаб ГЭСлар қурилган бўлиб, улардан энг йириклари Уст Коменагорск, Бухтарма Гидроэлектр станцияларидир. Дарёларнинг кўпчилиги суғоришга сарфланади.

Шарқий Қозоғистон кўллари жуда гўзалдир. Улардан Зайцан, Маркакол, Сассиққўл ва бошқалар катталиги билан ажралиб туради. Маркакол кўли Олтойдаги энг йирик бўлиб, у денгиз сатҳидан 1485 метр баландликда жойлашган. Бу ерда Маркакол қуриқхонаси ташкил этилган.

Шарқий Қозоғистон республиканинг бошқа хуудларига нисбатан ўрмон ресурсларига бой. Мамлакатнинг 40 фоиздан ортиқ ўрмони шу ерда жойлашган.

Аҳолисининг сонига кўра охириги ўринда бўлсада, зичлиги бўйича учинчи ўринда туради. Рудали Олтой ва шимолий ғарбий тоғ оралиғи ботиқларида аҳоли зичлиги анча юқори. Йирик аҳоли пунктлари ҳам шу ерда жойлашган, қишлоқлар ҳам анча катта. Зайцан ботиғи, Қозоғистон паст тоғларида аҳоли зичлиги нисбатан кам.

Шарқий Қозоғистон аҳолисининг деярли 90 фоизини руслар ва қозоқлар ташкил этади. Шунингдек украинлар, татарлар, мордвалар, болгарлар, немислар ва бошқа миллат вакиллари ҳам яшашади.

Қозоқлар жами аҳолининг 30%ини ташкил этади ва улар асосан Қозоғистон паст тоғларида, Торбоғотойда ва Зайцан ботиғида жойлашган.

Минтақа аҳолисининг 57 фоизи шаҳарларда истиқомат қилишади. Урбанизация даражасига кўра марказий ва ғарбий Қозоғистондан кейинги ўринда туради.

Бу кўрсаткич республика ўртача кўрсаткичидан атига 1 фоиз га юқоридир. Районда 9 та шаҳар ва 30 га яқин шаҳар типдаги пасёлкалар мавжуд. Энг йирик шаҳарлари Семипалатинск, Уст-Каменогорск бўлиб буларда 300 мингдан ортиқ аҳоли яшайди. Шунингдек нисбатан йирикроқлари Лениногорск, Зиряновск, Аягуз ва бошқалардир.

Семипалатинск - республикадаги энг йирик саноат марказларидан бири бўлиб, асосий транспорт тугуни ҳамдир. Семипалатинск гўшт комбинати МДХ давлатларидаги йирик корхоналардан бири ҳисобланади (3-ўринда). Шаҳарда учта олий ўқув юрти, 10 дан ортиқ техникумлар мавжуд буларда минглаб ўғил қизлар таълим олишади.

Уст-Каменогорск - Мамлакатнинг ва МДХ давлатларининг энг асосий рангли металлургия маркази ҳисобланади. Бу ердаги комбинатда қалай, рух, олтин, кумуш, вольфрам, молибден, кадмий каби 20 дан ортиқ минераллар олинади. Рангли металлургия иқтисодий районнинг ихтисослашган тармоғи ҳисобланади. Минтақада Лениногорск, Зиряновск, Глубокое, Усть-таловка каби рангли металлургия марказлари бор.

Кимё саноати рангли металлургия билан чамбарчас боғлиқдир. Айниқса олтингурт кислотаси ишлаб чиқариш ривожланган. Кимё ва рангли металлургия саноати электр энергияни кўп талаб этади. Шу сабабли дарёларга кўплаб ГЭСлар қурилган.

Бундан ташқари Кузбасс кўмири асосида ишлайдиган иссиқлик электр станциялари ҳам бунёд этилган. Булар Семипалатинск, Усть-Коменгорск, Лениногорск, Зирьяновск ва бошқалардир. Барча электрстанциялар Олтой энер госистемасига бишлаштирилган.

Энергетика ва рангли металлургия Шарқий Қозоғистоннинг асосий саноат тармоқлари ҳисобланади. Булар билан боғлиқ равишда машинасозлик ва қурилиш материаллари саноати ҳам ривожланган. Усть-Каменогорскдаги “Востокмаш” корхонасида металлургия заводлари учун машина ва дастгоҳлар ишлаб чиқарилади. Семипалатинскда Кабел заводи қурилган.

Шарқий Қозоғистонда саноат билан бирга қишлоқ хўжалиги ҳам катта аҳамиятга эга. Қишлоқ хўжалигида чорвачилик етакчи ўриндадир. Минтақа ҳудудининг 80 фоизи яйлов учун қулай. Чорвачилиқда қўйчилик яхши ривожланган ва барча ҳудудларда боқилади.

Қорамолчилик Олтой, Торбоғотой этакларида сут-гўшт чорвачилигига, қолган ҳудудларда эса гўшт-сут етиштиришга ихтисослашган. Европа миллатига мансуб аҳоли чўчқачилик билан шуғулланишади. Шарқий Қозоғистон - Республикадаги асосий бугучилик ривожланган минтақадир. Бугунинг шохларидан медицинада дори-дармон олиш учун фойдаланилади.

Олтой ва Торбоғотой ёнбағирларида асаларичилик ривожланган. Бу ерда олинадиган асал МДХдаги энг тоза ҳисобланади.

Деҳқончилик чорвачилиқдан кейин туради. Суғориб деҳқончилик қилишга нисбатан лалмикор деҳқончилик устун бўлиб, экин экиладиган ерларнинг 70 фоизига донли экинлар экилади. Айниқса бугдой етиштириш яхши ривожланган. Тоғ ёнбағирларида сули, тарик, гречка етиштирилади.

Техника экинларидан - писта етиштиришга ихтисослашган.

ЖАНУБИЙ ҚОЗОҒИСТОН

Жанубий Қозоғистон Қизил Ўрда, Жанубий Қозоғистон, Жамбул ва Олма-Ота вилоятларини ўз ичига олади.

Республика майдонининг 26 фоизини, аҳолисининг эса 6,5 фоизини ташкил этади. Минтақа ҳудудининг катталиги бўйича Шимолий Қозоғистондан кейин иккинчи ўринда туради. Шу билан бирга бу минтақада аҳоли зичлиги энг юқори бўлиб, 1 км² га 10,7 киши тўғри келади. Бу район мамлакатнинг иқтисодиёти ривожланган ҳудудларидан биридир. Унинг қулай табиий шароити ва табиий ресурслари агросаноат комплексларидан - пахтачилик, дончилик, мева ва узум етиштириш, қанд лавлаги, тамаки, шоли етиштиришга ихтисослашишга олиб келган.

Жанубий Қозоғистонда саноат ҳам яхши ривожланган. Унда тоғ кон саноати, кимё, машинасозлик, қурилиш материаллари, енгил ва озиқ-овқат, саноат тармоқлари яхши ривожланган.

Бу районда Олма-ота саноат узели, Чимкент ва Қоратов-Жамбул ХИЧМ лари ривожланган.

Жанубий Қозоғистон ҳудудида қадимдан бир қанча халқлар яшаб келишган. Минтақа аҳолисининг 45 фоизига яқини қозоқлар, 40 фоизга яқинини руслар ташкил этади. Бундан ташқари украинлар, ўзбеклар, уйғурлар, дунган, татар ва бошқалар ҳам яшашади.

Жанубий Қозоғистонда қишлоқ аҳолиси кўпчиликни ташкил этади. Жами аҳолисининг 58 фоизи қишлоқларда 42 фоиз эса шаҳарларда яшайди. Сўнги 20 йил давомида қишлоқ аҳолиси 3 фоизга ортди.

Минтақада шаҳарлар сони кўпчиликни ташкил этади. Бу ерда 25 та шаҳар, 50 та шаҳар типидagi посёлка жойлашган. Қадимги шаҳарлардан Тараз, Чимкент, Туркистон билан бир қаторда ёш саноат шаҳарлари Такали, Лангар, Кентау, Қоратов, Жанатас ва бошқалар бор.

Минтақада республиканинг йирик шаҳри Олма-ота жойлашган бўлиб, яқин вақтларгача пойтахт вазифасини бажарган. Аҳолиси 1200 миң кишини ташкил этади. Олма-ота йирик саноат ва маданият марказидир. Шаҳарда 20 га яқин олий ўқув юртлари, 100 дан ортиқ илмий-текшириш институтлари жойлашган. Чимкент - аҳолиси сони бўйича республикада учинчи ўринда туради. Минтақадаги йирик саноат марказларидан би-

ридир. Шаҳар XII асрда буюк ипак йўли бўйида вужудга келган. Шаҳарда 70 дан ортиқ саноат корхоналари мавжуд. Улардан асосийлари кимё-фармацевтика, кўрғошин заводи, темирчилик - пресслаш, фосфорит, нефтни қайта ишлаш, шина ва бошқа корхоналардир. Шунингдек Қозоғистондаги йирик цемент заводи ҳам шу шаҳарда жойлашган. Кўплаб йирик корхоналар қишлоқ хўжалик маҳсулотлари: пахта тозалаш, ёғ экстракция, қоракўл, консерва ва бошқаларни қайта ишлашга ихтисослашган.

Тараз - Жанубий Қозоғистоннинг учинчи йирик шаҳаридир. Аҳолиси 310 минг кишидан ортиқ. Қадимги шаҳарлардан бири бўлиб VI асрларда ташкил топган. Шаҳарда сариқ фосфор ишлаб чиқариш, суперфосфат заводи, чарм-пойафзал, жун, шакар заводи ва бошқалар жойлашган. Шаҳар Қоратов - Жамбул ҲИЧМнинг асоси. Бу ерда МДХдаги энг йирик фосфорит ҳавзаси жойлашган. Тараз - республиканинг йирик озиқ-овқат ва энгил саноат марказидир.

Саволлар

1. Қозоғистоннинг табиий географик ўрнига таъриф беринг?
2. Қозоғистоннинг энг ривожланган саноат тармоқларини айтинг?
3. Республиканинг энг йирик кўмир, нефт, газ ва рудали конларини айтинг.
4. Қозоғистон хўжалигида қайси транспорт етакчи ўринни эгаллайди?
5. Республиканинг жанубида қандай ҲИЧМ шаклланган?

Адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т. 1997.
2. Аҳмедов Э.А., Саидаминова З. Ўзбекистон Республикаси. (қисқача маълумотнома). Т. 1998.
3. Асанов, Сафаров, Набихонов. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жўғрофияси. Т. 1994.
4. Ақромов З., Салиев А. Иқтисодий ва ижтимоий география. (рус тилидан таржима) Т. 1990.
5. Бакиров Н., Исаев А., Осмонов А. Қирғизистон Республикаси географияси. Тошкент Университет. 1999.
6. Болтаев М.Ж. Марказий Осиё давлатлари иқтисодий ва ижтимоий географияси. (Маърузалар матни). Т. 2001.
7. Ердавлатов Р. Экономическая и социальная география Казахстана. Алма-Ата. 1998.
8. Нурназаров М., Абдуллаев Н., Мухаббатов Х. География Таджикистана. Учебник для VIII-IX классов. Душанбе. 1991.
9. Ораев Н. Экономическая и социальная география Туркменистана. Ашгабат. 1984.
10. Рўзиев А. Марказий Осиё давлатлари географияси. Термиз. 2000.
11. Солиев А. ва бошқалар (ўқув қўлланма) Минтақавий иқтисодиёт. Т. 2003.
12. Экономика Узбекистана и стран СНГ. (сравнительный обзор). Тошкент. Фан. 1996.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
I БОБ. МАРКАЗИЙ ОСИЁ ДАВЛАТЛАРИГА ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИК ТАЪРИФ	4
Табиий шароити ва бойликлари	4
Аҳолиси	6
Хўжалиги	8
Қишлоқ хўжалиги	10
Транспорти	12
II БОБ. ТУРКМАНИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ	14
Умумий таърифи	14
Табиий шароити ва табиий ресурслари	14
Аҳолиси	17
Хўжалиги	18
Транспорти	21
Туркманистоннинг ички тафовутлари	23
III БОБ. ТОЖИКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ	30
Табиий шароити ва табиий ресурслари	30
Аҳолиси	31
Хўжалиги	33
Қишлоқ хўжалиги	35
Транспорти	36
Иқтисодий зоналари	38
IV БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ	44
Ўзбекистоннинг табиий шароити ва бойликлари	45
Аҳолиси ва меҳнат ресурслари	49
Хўжалиги	51
Қишлоқ хўжалиги	53
Иқтисодий географик районлари	55
V БОБ. ҚИРҒИЗИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ	71
Географик ўрни, табиий шароити ва бойликлари	71
Аҳолиси	72
Хўжалиги	74
Ички тафовутлари	78

VI БОБ. ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ	84
Географик ўрни, табиий шароити ва табиий бойликлари...	84
Аҳолиси	86
Хўжалиги	92
Қишлоқ хўжалиги	95
Транспорти	96
Иқтисодий районлари	103
АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	114

Босишга рухсат этилди 6.05.2003. Ҳажми 7,25 босма табақ.
Бичими 60×84 1/16. Адади 200 нусха. Буюртма 361.
М.Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети
босмахонасида чоп этилди.